

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΓΕΝΙΚΑ

1. Περί της ερμηνείας και των αντικειμένων της εν γένει

Σύμφωνα με το σχήμα που ακολουθεί η κρατούσα μεθοδολογική διδασκαλία - το οποίο, με τις ήδη αναπτυχθείσες επιφυλάξεις, τίθεται και εδώ ως βάση για την έκθεση της ύλης -, ο κανόνας δικαίου που έχει επιλεγεί ως ο αρμόζων στην υπό κρίση βιοτική σχέση πρέπει, σε ένα πρώτο βήμα, να υποβληθεί σε ερμηνεία. Όπως επισημάναμε προηγουμένως,¹ η κρατούσα διδασκαλία δεν θεωρεί κατ' αρχήν την επιλογή του εφαρμοστέου κανόνα ζήτημα άξιο περαιτέρω μεθοδολογικής ανάλυσης, ενώ αντίθετα επιμένει ότι η ερμηνεία του αποτελεί το βασικό μέσο θεμελίωσης των νομικών κρίσεων και το πρώτιστο μέλημα του εφαρμοστή του δικαίου. Από την ερμηνεία προσδοκάται αφ' ενός η νοηματική εξειδίκευση του κανόνα δικαίου (ο οποίος έχει προηγουμένως, εφ' όσον τυχόν ήταν νομοτεχνικά διασπασμένος σε περισσότερες της μίας διατάξεις, ήταν νομοτεχνικά διασπασμένος σε περισσότερες της μίας διατάξεις, «συναρμολογηθεί» σε μία ολοκληρωμένη ρύθμιση, νοούμενη ως σύναψη πραγματικού και έννομης συνέπειας), έτσι ώστε να γίνει αντιληπτό το ακριβές ρυθμιστικό του περιεχόμενο, και αφ' ετέρου να επιτευχθεί η διακρίβωση του εύρους και η χάραξη των ορίων της κανονιστικής του εμβέλειας, η οποία θα διευκολύνει ακολούθως την εφαρμογή του και ειδικότερα την υπαγωγή, δηλαδή τη «διαπίστωση» του αν η υπό κρίση βιοτική σχέση εμπίπτει ή όχι σ' αυτήν. Συνοπτικά μιλώντας, μέσω της ερμηνείας προσδοκάται ότι ο γενικός και αφηρημένος κανόνας δικαίου

1. Παραπάνω, Κεφ. Η', υπό ΙΙΙ, 3.

θα εξειδικευθεί νοηματικά σε τέτοιον βαθμό ώστε να γίνει σαφής μέχρι τις λεπτομέρειές του και έτοιμος να υποβληθεί την υπό κρίση βιοτική σχέση, η οποία σε μία αντίστοιχη πορεία (θα έχει, μέσω του νοητικού χαρακτήρισμού της, «περιγραφεί» στην πύα αφηρημένη νομική γλώσσα που χρησιμοποιούν οι κανόνες δικαίου και καταστεί έτσι και αυτή από την πλευρά της ικανή να υποδείξει συγκεκριμένον κανόνα δικαίου ως τον αρμόζοντα σε αυτήν ώστε να μπορέσει στη συνέχεια να υπαχθεί, με θετική ή αρνητική έκβαση, στη ρύθμισή του.

Για ερμηνεία δεν γίνεται λόγος μόνο στο δίκαιο. Ερμηνεία γενικά αποκαλείται η ενέργεια μέσω της οποίας επιχειρούμε να συλλάβουμε το νόημα ανθρωπίνων δημιουργημάτων και εκδηλώσεων από τη σκοπιά τόσο των αυτουργών τους όσο και εκείνων προς τους οποίους αυτά συμβαίνει να απευθύνονται. Αντίθετα με τα φυσικά φαινόμενα και τις πραγματικές καταστάσεις, που δεν διαθέτουν νόημα και μπορούν να αποτελέσουν μόνο αντικείμενο παρατήρησης, περιγραφής και εξήγησης,² ορισμένα δημιουργήματα ή άλλες εκδηλώσεις του ανθρωπίνου μπορούν να αποτελέσουν επί πλένος και αντικείμενο κατανόησης.³ Πρόκειται για τα έργα και τις εκδηλώσεις εκείνες του ανθρωπίνου που συνδέονται με τις διάφορες πρακτικές δραστηριότητές του και την επικοινωνία του με τους άλλους, σχετίζονται επομένως με επιδιώξεις, επιλογές αξιών και σκοπών και πράξεις του που τους προσδίδουν κάθε φορά ένα ιδιαίτερο νόημα.

Για επιδικαστικά ερμηνείας ανθρωπίνων δημιουργήματα και εκδηλώσεις μπορούν να διακριθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν όσα επιχειρούνται και διαμορφώνονται ακριβώς

2. Έτσι, για παράδειγμα, δεν μπορεί κανείς να κάνει λόγο για το νόημα ενός σκουπιδιού (αλλά μόνο για τα αξία του ή για τις επιπτώσεις του στη ζωή των ανθρώπων), ενώ μπορεί να αναφερθεί για το νόημα ενός σκουπιδιού ή μιας άλλης θεωρητικής σε ένα μυθιστόρημα (λ.χ. της επιδημίας της πανωλύας στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Albert Camus), εννοώντας όμως αυτή τη φορά τη σημασία που έχει για την πλοκή και το συμβατικό νόημα του λογοτεχνικού έργου η επιλογή του συγκεκριμένου να περιβληθεί στην αφήγησή του ή και να καταστήσει κεντρικό της άξονα ένα τέτοιο φυσικό γεγονός, προσλαμβάνον να ενοσωποποιήσει τις ανθρώπινες και τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων ή να βοηθήσει στην αντιμετώπιση με τις αρχικές απαιτήσεις που προκύπτουν από ένα παρόμοιο συμβάν.

3. Για τη διάκριση εξήγησης και κατανόησης, βλ. παραπάνω, Κεφ. Β', υπό III, 2.

με τον σκοπό να μεταφερθεί μέσω αυτήν κάποιο νόημα από τον εν-
τουρφό τους στους άλλους. Στην περίπτωση αυτή, τα δημιουργήματα
αυτά είναι απλά τα βιολογικά της διαθεσιμότητας επικοινωνίας ή
ή σχέσεων που ενσωματώνονται και συμβολίζουν μία πληροφορία την
οποία θέλει να ανακοινώσει, στους άλλους εκείνος που προσφέρει στη
χρήση τους, ενώ αυτήν προσφέρει οι διάφορες ενέργειες που περιφο-
ρούν και του γράπτον λόγος (με τις οποίες εκφράζονται και διατυ-
λώνται, π.χ., οι παρανοήσεις ενός πατέρα προς το παιδί του, η γαργάλα
διαταγής ενός στρατιωτικού διοικητή προς τη μονάδα του ή η επιστολή
ενός εμπόρου προς τους προμηθευτές του), αλλά και τα κείμενα και
ορισμένες ενέργειες του προσώπου σε μία ζωντανή επικοινωνία. Στην
δεύτερη κατηγορία ανήκουν όλα τα ανθρώπινα δημιουργήματα και εκ-
δηλώσεις που, χωρίς να έχουν ως άμεσο και μοναδικό σκοπό κάποια
ανακοίνωση προς τους άλλους, εκφράζουν μια πλευρά του ανθρωπίνου
βίου, η οποία διαμορφώνεται βάσει επιλογών του ίδιου ως προσώπου,
και τα κανόνα ενσωματώνονται, και αυτά τούτο διαμορφώνονται από τα
φυσικά φαινόμενα, εφ' όσον υπεβλέπει το επίπεδο μιας μητρώου και
σχεδόν ασυναίσθητης αντίδρασης σε εξωτερικά ερεθίσματα. Εδώ πάλι
κουν πρωτίστως όλες οι ανθρωπίνες πράξεις, οι οποίες, όπως είδαμε
σε προηγούμενο σημείο, δεν είναι αυτές μετ'όλες τις επιμέρους δια-
πιστώσιμες πραγματικές πράξεις ορισμένες σε ανθρώπινες σχέσεις,
αλλά ανθρωπίνες προλήψεις μετ'όλων της πραγματικότητας (ή εν-
διαχής σημασίας παραδείγματα τους) που διαφεύγουν από τον εντουρ-
φό τους αυτοπροσείρεται και στην ίδια σε όλους οι οποίοι με τη σειρά
τους συνδέονται με συμπεριφορά ή πράξεις ή πράξεις υποκειμε-
νικού και αντικειμενικού, αυτού του και υπερασπισμού χρημάτων και
προσδίδουν, αυτοί ακριβώς, νόημα σε ό,τι διαμορφώνεται θα πρέπει
ένα από εξωτερικό συμβάν. Οι λόγοι αυτοί, πάλι, ότι δεν μπορούν να
μη διαθέτουν κάποια στοιχεία που περιλαμβάνουν την ιδιαιτερότητα της
πράξεως - εφ' όσον δεν νοούνται λόγω του πόσο το πρόσωπο αποκτά ιδι-
αιτερότητα, υπό την έννοια ότι όχι μόνο η διατήρησή τους αλλά και
η ιδιαιτερότητα τους ως λόγος, δηλαδή αυτή η ίδια η διαθεσιμότητά τους
υπονοείται εν γένει, είναι δυνατόν να επιβληθεί υποκειμενικά στην
υποκειμενική προέλευσή του πρόσωπου, δεν είναι επαρκές να εν-

4. Παραπάνω, Κεφ. Β', υπό III και IV.

δένονται ευθέως με επικαιρολογικούς σκοπούς, αν και μπιτσούμε να πού-
με ότι έχουν πάντως επιμέρους (και) επικαιρολογικό χαρακτήρα: η επι-
μέρα τους θα δικαιολογούσε την τέλεση των αντίστοιχων πράξεων,
από την στιγμή που αυτές θα πραγματοποιήθηκαν από τον ίδιο τον
αυτή, και πάλι στην δικαιοδοσία του ανατοχολογικού, είναι σαν να
πράττονται όταν αυτός, στη δικαιοδοσία του ανατοχολογικού, είναι σαν να
συνολίζει επωφελημένα με τον ίδιο τον εαυτό σε σχέση με τις πράξεις
του. Όσο επιμερο αυτό επικαιρολογικό στοιχείο είναι βέβαια εντονότε-
ρο στους λόγους που προσδιορίζουν νόημα και δικαιολογούν τις πράξεις
εκείνες που έχουν επιπτώσεις, και εξ ουχί μάλιστα αφηρημένες, στους
άλλους. Αλλά και πέρα από τις πράξεις γενικά, νόημα διαθέτουν, και
αποτελούν συνεπώς αντικείμενα επιμεροίας, επίσης άλλες ανθρωπίνες
επιπτώσεις και πρακτικά δημιουργήματα όπως τα έργα τέχνης (που
και αυτά, παρ' ότι ασφαλώς δεν δημιουργούνται κατά κανόνα για απο-
κλειστικά απομυκή χρήση του δημιουργού τους και με έναν συμβολι-
σμό επιμεροικό ιδιωματικό, είναι ενίοτε δυνατά, ακόμη και όταν πρόκειται
για έργα του γραπτού λόγου, να μην έχουν δημιουργηθεί κατά τρόπο
ευθείας εργαλειώδη στην υπηρεσία ενός συγκεκριμένου και άμεσου επι-
καινομακού σκοπού, για να μεταδώσουν δηλαδή ορισμένο (μηνύμα),
ενώ επίσης γίνεται μακροσκοπικά λόγος για το νόημα του βίου ενός
συγκεκριμένου ανθρώπου ή του ανθρώπινου βίου γενικά ή της ιστορίας
αυτήν γενικότερα (υπάρχουν βέβαια και σκεπτικιστές που αρνούνται
την ύπαρξη τέτοιου νοήματος).⁵

5. Ενώ η επιμεροία κάθε ανθρωπίνης εκδήλωσης γίνεται συνήθως από τους άλ-
λους (οριακά αυτό συμβαίνει ακόμη και στην περίπτωση της επωφελημένα δια-
λόγησης, μιάς πράξης μας, που γίνεται ανατοχολογικά και έτσι διενεργείται με
προς μέλας τους ίδιους, αλλά όχι ευθέως και αποκλειστικά ως αυτοσκοπούς της πρά-
ξης αυτής της), υπάρχουν, όπως τονίσαμε ήδη, ειδικές περιπτώσεις επιμεροίας
που γίνονται επί πλέον κυρίως και προεχόντως εν όψει του ότι θα επιμεροποιηθούν από
τους άλλους, όπως τα λογοτεχνικά έργα ή οι στρατιωτικές διαταγές, ενώ άλλες
παρ' όλο ότι ασφαλώς χρειάζονται επιμεροία, δεν πραγματοποιούνται γι' αυτόν ει-
δικά τον σκοπό: τέτοιες είναι κατά κανόνα οι διάφορες πράξεις μας ή οι συνλογι-
κές αποφάσεις και δημόσιες/θρησκευτικές ενέργειες, με εξαίρεση εκείνες που γίνονται
προς το φανερό ή, όπως κατά περίπτωση και εξωραϊσμένα λέγεται τα τελεωτικά
έργα, καθώς για επικαιρολογικούς σκοπούς. Βλ. σχετικά Joseph Raz, «Why
Interpret», *Ratio Juris* 9 (1996), 349 κ.ε. (356-57) [= *Interpretation*, σ. 232-233].

«Πώς είναι προφανές, η επιμεροία ως δημιουργική πρωτότυπος ερ-
μηνεία δεν είναι πάντως αποκλειστικά ιδία, αλλά δημιουργείται από πολλούς
με το προς επιμεροία αντικείμενο. Ας σκεφθούμε μόνο στην περίπτωση
δημοκρατοποίησης: άρα είναι η απαιτούμενη ενέργεια προετοιμάσει να γί-
νει αντιληπτή η ακριβής σημάνση ενός υποκειμένου επιμεροποιημένου (προ-
πτός ή προεπιμεροποιημένου) που υπηρετεί πρωτίτως τον σκοπό μετάδοσης
μιάς συγκεκριμένης πληροφορίας ή μηνύματος και άρα όταν το ζή-
τούμενο είναι η σύλληψη του νοήματος μιάς ανθρωπίνης εκδήλωσης
(π.χ. μιάς πράξης ή ενός έργου τέχνης) που λαμβάνει με τρόπο ενός
μιάς επικαιρολογικής κοινωνότητας, δεν αποκλείεται ωστόσο ευθέως στην
πληροφόρηση των αποδεκτών ή στη μετάδοση εντός συγκεκριμέ-
νων «μηνυμάτων». Ασφαλώς και στις δύο αυτές μεγάλες κατηγορίες
υπάρχει κάτι κοινό: το νόημα όλων των ανθρωπίνων εκδηλώσεων που
είναι επιμεροποιημένες επιμεροίας συνδέεται με το γεγονός ότι, ανεξάρτητα
από τις ιδιαιτερότητές τους, αποτελούν, ουσίως, και χωρίς εξαίρε-
ση, εκδηλώσεις «εμπρόθετου» (intentional), διενεργούνται δηλαδή για
κάποιους λόγους, οι οποίοι είναι κάτι διαφορετικό από τις αιτίες που θα
εξηγούσαν τη διενέργειά τους ως εξωτερικά παρατηρήσιμων μεταβο-
λών της πραγματικότητας, όμοιων με όλα τα υπόλοιπα φαινόμενα του
φυσικού κόσμου. Επίσης, οι λόγοι αυτοί, προκειμένου να είναι ανοιχτοί
στην κατανόηση, δεν μπορούν να παραμένουν, όπως είδαμε, επιμεροικά
στον αποκλεισμό του ενεργούντος (ομιλούντος ή πράττοντος), αλλά πρέ-
πει να συνδέονται κατά κάποιον τρόπο προς όλα κατανοητά συμβαί-
νουν ευρύτερα εντός της αντίστοιχης επικαιρολογικής κοινωνότητας ώστε
να γίνονται περισσότερο ή λιγότερο προσεχίσι σε εκείνους που τους ερ-
μηνεύουν, δηλαδή σε όλα ή πάντως σε κάποια μέρη της κοινωνίας δια-
φορετικά από τον ενεργούντα.

Από το κοινό αυτό σημείο και πέρα αρχίζουν όμως οι διαφορές. Η
διαφοροποίηση αφορά κυρίως τον βαθμό στον οποίο πρέπει επιμεροει-
κά να ληφθούν υπ' όψη οι προθέσεις και επιδιώξεις του ίδιου του ενερ-
γούντος απομυκή ή αντίστοιχα τα κοινά στην επιμεροική κοινωνία
(προθεσιακά) δεδομένα, ό,τι δηλαδή από την πλευρά του ο επιμερο-
τής, ως μέλος της κοινωνίας και με οδηγό τα κοινά σε όλους χρησιμικά,
νομιμοποιείται να εικάσει ως εύλογη πρόθεση του ενεργούντος. Για
παράδειγμα, οι πραγματικές προθέσεις – ως υπαρκτή νοητική και ψυ-
χική κατάσταση κατά τη στιγμή της συγγραφής – του ιδιοκτήτη ενός

οικονομίου που γράφει μια επιστολή προς κάποιον αρχιτέκτονα για να σκοπεύει τι είδους κατοικία θέλει να του σχεδιάσει μετρούν πε-
του περιγράψει την ερμηνεία της επιστολής απ' όσο μετρούν οι εντελώς
πισσότερο κατὰ την ερμηνεία της προθέσεως του συγγραφέα ενός παλαιού
συγχευόμενης καλλιτεχνικής προθέσεως του συγγραφέα ενός παλαιού
θεατρικού έργου που πρόκειται να ανεβαστεί εκ νέου σε μια πρωτοπο-
ριακή θεατρική σκηνή, όπου ασφαλώς μεγάλος βάρος διαβέβαιον, πέρα
από τις προθέσεις του συγγραφέα, οι σύγχρονες ερμηνευτικές τάσεις
και προδιθέσεις απέναντι σε ένα έργο του παρελθόντος, και η σκοπιμή
του σημειωμένη προσλαμβάνοντος θεατή (και το πόσο τομήρη είναι η
«εσυχρονιστική» ερμηνεία αφήνει, ως έναν βαθμό βέβαια, ανεπηρέ-
αστη την κρίση μας για το αν η ερμηνεία του έργου από τον σκηνοθέτη
και η παράσταση συνολικά είναι καλή ή κακή).

Υπό το ίδιο πρίσμα πρέπει να εκτιμηθεί και το συχνά λεγόμενο: ότι
ο ερμηνευτής μπορεί να κατανοήσει πληρέστερα το ερμηνευόμενο αν-
κειμένο από τον ίδιο τον δημιουργό του. Η ρήση αυτή θέλει να θέσει
υπό αμφισβήτηση την άποψη ότι εκείνο που σε κάθε περίπτωση πρέπει
σχεδόν αποκλειστικά να επιδιώκεται είναι η διερεύνηση των πραγματι-
κών προθέσεων του προσώπου που έχει παραγάγει το αντικείμενο της
ερμηνείας, ότι δηλαδή το νόημα ενός προς ερμηνεία αντικείμενου του-
τίγεται με αυτές τις προθέσεις και έτσι είναι οριστικό και δεδομένο για
κάθε μελλοντική ερμηνεία, της οποίας το έργο είναι έτσι πρωτίστως
εμπειρικό. αν' αυτού θέλει να υπογραμμίσει ότι σε κάθε ερμηνεία εί-
να σωματική η δημιουργική συμβολή του προσλαμβάνοντος, ο οποίος
ενδέχεται μάλιστα, κατὰ τις περιστάσεις, να εμβαθύνει κατὰ τρόπο
εν μέρει πρωτότυπο στο ερμηνευόμενο αντικείμενο, καινοτομώντας
απέναντι σε ό,τι είχε ακριβώς κατὰ νου ο ίδιος ο δημιουργός του. Το
αν και σε ποιόν βαθμό μία τέτοια αντίληψη περί ερμηνείας αληθεύει
δεν μπορεί να απαντηθεί γενικά, διότι, όπως τονίσαμε, η σημασία της
συστομίας του ερμηνευτή ποικίλλει ανάλογα με το είδος του ερμηνευ-
μένου αντικείμενου. Χωρίς να μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η συμβολή
του ερμηνευτή δεν είναι ποτέ αμελητέα, από την άλλη πλευρά δεν είναι
θεμιτό να τονίζεται στον ίδιο βαθμό σε σχέση με όλα τα ερμηνευόμενα
αντικείμενα. Άλλο είναι η βαρύτητα των προθέσεων του συντάκτη ενός
γραπτού κειμένου αν αυτό είναι, λ.χ., δήλωση τελευταίας βουλήσεως
ενός ηλικιωμένου πολύτεκνου πατέρα και άλλη αν πρόκειται για τη
διακήρυξη αρχών ενός καλλιτεχνικού κινήματος. Ακόμη και κατὰ την

κατανόηση πράξεων, τα πράγματα διαφέρουν ανάλογα με το είδος της
πράξης και με τους λόγους για τους οποίους την ερμηνεύουμε: υπά-
χουν πράξεις που αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τον ίδιο τον πράτ-
τοντα και άλλες που τελούνται με επιπτώσεις και προς άλλους, ενώ
επίσης, κάτι οικείο στην ηθική και το δίκαιο, άλλη σημασία έχουν οι
προθέσεις του πράττοντος προκειμένου να κριθεί αν η πράξη του ήταν
αντικειμενικά επιτρεπτή και άλλη όταν το ζητούμενο είναι η διατύπω-
ση προσωπικής μορφής εναντίον του.⁶

II. Διαφορετικές σημασίες της ερμηνείας στο δίκαιο

Όσα ισχύουν για την ερμηνεία γενικά, έχουν αντίστοιχη εφαρμογή και
στην ερμηνεία του δικαίου. Με δεδομένο ότι η σημασία και η διαι-
κασία της ερμηνείας εξαρτάται από την ιδιαιδικότητα του προς ερμηνεία
αντικείμενου, το πρώτο που πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι και στο
δίκαιο η ακριβής εκτίμηση του τρόπου και της σπουδαιότητας της νο-
μικής ερμηνείας προϋποθέτει ότι έχουμε σχηματίσει ακριβή εικόνα για
το δίκαιο και τον κανονιστικό του χαρακτήρα, που συνιστά τη βασική
του ιδιαιτερότητα ως αντικείμενο ερμηνείας. Τις σοβαρότατες επι-
πτώσεις της επισημάνσης αυτής θα αναλύσουμε λίγο αργότερα. Εκεί-
νο το οποίο πρέπει εδώ να τονίσουμε είναι ότι στο δίκαιο, κάνοντας
λόγο για την ερμηνεία του ή για τον ερμηνευτικό χαρακτήρα του ίδιου
ή της ενασχόλησής μας με αυτό, μπορούμε να εννοούμε τη σύνληψη
του νοήματος είτε συγχευόμενων διατάξεων του -ή και δικαστικών
αποφάσεων βασισζόμενων σ' αυτές- είτε συνολικά του ίδιου του δικαίου
ως θεσμού ρυθμιστικού της συμβίωσής μας. Στην πρώτη περίπτωση η
τρέχουσα αντίληψη απομονώνει τις επί μέρους διατάξεις και ως αν-
τιμετωπίζει ως σύνολα γλωσσικών σημείων που χρησιμοποιούνται ως
βοηθήματα και μέσα στην υπηρεσία του σκοπού της επίσημης και δη-
μόσιας διακήρυξης και γνωστοποίησης των θεσμικών ρυθμίσεων που
αφορούν έναν συγχευόμενο κύκλο βιοτικών σχέσεων (ή, προκειμένου

6. Σε σχέση με την ηθική, βλ. αντί άλλου το βιβλίο του T. M. Scanlon, *Moral Di-
mensions: Permissibility, Meaning, Blame*, Κέμπριτζ, MA κ.α., The Belknap Press
of Harvard University Press, 2008.

περί δικαστικών αποφάσεων, του τρόπου διευθέτησης από το ισχύον δικαιο μιάς συγκεκριμένης βιοτικής σχέσης που υπήχθη στη δικαστική κρίση). Στη δεύτερη περίπτωση αναφερόμαστε στη σημασία που έχει το δικαιο συνολικά, ή υποσύνολα ρυθμίσεων του, όπως, λ.χ., το δικαιο των συμβάσεων ή το ποινικό δικαιο, ως συλλογικό μας δημιούργημα σημαντικό για τη ζωή μας γενικά ή σε σχέση με ειδικότερες επιδιώξεις και επιλογές μας, σημασία που συνδέεται με τις ανθρώπινες συμπεριφορές και τους λόγους που ωθούν τους κοινωνούς - ή τους αποτρέπουν από το - να τελέσουν ορισμένες πράξεις, στη διαμόρφωση του νοήματος των οποίων συμβάλλει έτσι κατά ιδιαίτερο τρόπο.⁷ Συνδεόμενος με τον τρόπο με τον οποίο η ερμηνεία του ως διαδικασίας συλλήψεως του νοήματός του, μπορεί να ενοούμε εν μέρει διαφορετικά πράγματα, η σημασία και η αμοιβαία σχέση των οποίων πρέπει να διευκρινιστούν προκειμένου να αποφευχθούν παρανοήσεις.

1. Ερμηνεία ως σύλληψη του νοήματος διατάξεων και κανόνων

Οι περισσότεροι νομικοί, επηρεασμένοι από την τρέχουσα πρακτική και το μεθοδολογικό της επικοινωνήματα, ως ερμηνεία του δικαίου εννοούν συνήθως στενά τη σύλληψη του νοήματος των επί μέρους διατάξεων του ισχύοντος δικαίου και ειδικότερα των κανόνων δικαίου που συνάγονται από τις τεθειμένες διατάξεις και συγκατοούν, κατά τα συνήθως διδασκόμενα, τη μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού που θεωρείται ότι αποτελεί τον άξονα της αιτιολόγησης της εφαρμογής τους. Οι διατάξεις και οι κανόνες αυτοί, στις χώρες τουλάχιστον όπου βασική πηγή του δικαίου είναι ο νόμος, βρίσκονται αποτυπωμένοι σε - ή συντίθενται από - επίσημα κείμενα, δηλαδή πανηγυρικά διακηρυγμένα και επίσημα δημοσιευμένα σύνολα γραπτών συμβόλων που ενσωματώνουν και μεταφέρουν συγκεκριμένο νόημα, χρησιμοποιώντας κατά την τρέχουσα αντίληψη, στη μόνιμη κατευθύνσεως επικοινωνία

μεταξύ του νομοθέτη ως ρυθμιστή της κοινωνικής συμπεριφοράς και των κοινωνιών ως αποδέκτων των ρυθμίσεων του (κατά την τρέχουσα διατύπωση: των «επιταγών» του).⁸ Ο νόμος γίνεται δηλαδή αυτή-πρώτος πρωτίστως ως κείμενο που εγκρίνει εντός του ορισμένου νόημα, το οποίο ταυτίζεται με τη θεσπιζόμενη ρύθμιση, έτσι ώστε η ερμηνεία του κειμένου να θεωρείται ότι οδηγεί ευθέως και στη σύλληψη του κανονιστικού περιεχομένου του ισχύοντος δικαίου. Το, ιδιόμορφο που κατευθύνει την ερμηνευτική εργασία, με αυτήν την πρώτη σημασία, είναι εκείνο της σαφήνειας: το μήνυμα του νομοθέτη πρέπει να φθάσει στον αποδέκτη του όσο γίνεται πιο ακεραίο και αυθεντικό, απαλλαγμένο κατά το δυνατόν από νοηματικές ελλείψεις και παραμορφώσεις, κάτι που πιστεύεται ότι διευκολύνεται αν κατορθώσουμε, εκεί όπου χρειάζεται, να αντικαταστήσουμε τις γλωσσικές εκφράσεις, με τις οποίες είναι διατυπωμένο το νομοθετικό κείμενο, με άλλες πιο αναλυτικές και κατά τεχνήριο πιο προσεγγιστικές στον αποδέκτη και τον εφαρμοστή της νομοθετικής ρύθμισης, χωρίς ωστόσο να προσθέσουμε ή να αφαιρέσουμε το παραμυχρό από το αληθές περιεχόμενο της (*sana veniat*). Αυτό το είδος της ερμηνείας ορισμένοι αποκαλούν ανάλυστη.⁹ Η «ανάλυστη» αποτελεί ακριβώς την εργασία εκείνη που, μετά τον δικανικό συλλογισμό, κατέχει κατά την κρατούσα διδασκαλία κεντρική θέση στην όλη θεμελιωτική πορεία, αποσκοπώντας στη νοηματική εξειδίκευση των κανόνων δικαίου που θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση για την απόκτηση βελτιωμένης ως προς το περιεχόμενό τους και τη διακρίβωση της κανονιστικής τους εμβέλειας. Μία από τις συνέπειες της αντίληψης αυτής είναι ότι η απόκτηση συνολικής εικόνας για το ισχύον δικαιο είναι το αθροιστικό αποτέλεσμα της ερμηνείας των επί μέρους διατάξεων του ως γραπτών κατά το πλείστον κειμένων. Τη θέση αυτή της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαλίας πρόκειται στη συνέχεια να υποβάλουμε σε κριτική βάσανο.

8. Αυτή είναι, όπως είδαμε στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου, η αφερτική αντίληψη περί της σχέσης νομοθέτη και εφαρμοστή, που χαρακτηρίζεται την τρέχουσα διδασκαλία.

9. Πρβλ. Ανδρέα Παζή, «Νομική σχέση και μέθοδος αυτής», *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών* 32 (1965), 381 κ.ε. [= Ανδρέα Α. Παζή, *Μελέτες και άρθρα*, τόμ. Ι, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκουλας, 1998, σ. 351 κ.ε. (359)].

7. Για τους διαφόρους τρέχοντες τρόπους σύνδεσης του δικαίου προς την ερμηνεία, άλλους εύλογους και απολύτως θεμιτούς και άλλους καταχρηστικούς, πρβλ. Michael S. Moore, *Interpreting Interpretation*, στο Andrei Marmor (επιμ.), *Law and Interpretation: Essays in Legal Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 1995, σ. 1 κ.ε.

Ορισμένοι συγγραφείς, μιλώντας για ερμηνεία στο δίκαιο και για ερμηνευτικό (interpretive) χαρακτήρα της ενασχόλησής μας με αυτή, εννοούν κάτι ευρύτερο και εν μέρει διαφορετικό.¹⁰ Αναφέρονται πρωτίστως όχι στο δίκαιο ως γραπτό κείμενο και στα γλωσσικά μέσα που χρησιμοποιεί ο νομοθέτης για την προς τους κοινωνούς γνωστοποίηση του περιεχομένου των ρυθμίσεων που θεσμοθετεί, αλλά στην πρακτική του δύναμη και λειτουργία, στους λόγους που το δικαιολογούν ως συστατικό της θεσμικής μας πρακτικής και το καθιστούν σημαντικό παράγοντα ρύθμισης της συμβίωσής μας, από τη σκοπιά των οποίων και μόνο είναι κατανοητό τόσο το ίδιο συνολικά όσο και, σε συνάρτηση με τη συνολική αυτή λειτουργία του, οι επί μέρους ρυθμίσεις του. Από τη σκοπιά αυτή μπορούμε ιδίως να συλλάβουμε την κανονιστική δύναμη που το δίκαιο ασκεί στη συμπεριφορά μας, με τη δημιουργία νέων λόγων προς το πράττειν ή την αλλοίωση εκείνων που ήδη πριν από τη δημιουργία του αναγνωρίζαμε και ακολουθούσαμε στη ζωή μας στις σχέσεις μας με τους άλλους. Εμπειρυντικός χαρακτήρας του δικαίου, κατά την προσέγγιση αυτή, σημαίνει λοιπόν ότι αυτό, πρώτον, ρυθμίζει ανθρώπινες πράξεις και δεν επιδιώκει απλώς την εξωτερική, οιοειδήποτε μηχανική επίτευξη αποτελεσμάτων στην κοινωνική πραγματικότητα και, δεύτερον, ότι δεν μπορεί να γίνει ποτέ αντιληπτό ως ωμό πραγματικό γεγονός, ως απλή εξωτερική δύναμη επιβολής, ή ως απλώς κατεστημένη και εμπειρικά καταγράψιμη πρακτική, και συνεπώς παραμένει ακατανόητο χωρίς την εξ αρχής αναφορά στην κανονιστική του διάσταση και την ηθικοπολιτική αξία και σημασία του για την κοινή μας ζωή.

Τα ίδια ισχύουν, *mutatis mutandis*, και για τη σύλληψη του νοήματος των επί μέρους ρυθμίσεων, η οποία δεν προηγείται μεθοδολογικά αλλά εντάσσεται στη γενικότερη σύλληψη της κανονιστικότητας του δικαίου.

10. Πρώτος διδάξας είναι εδώ ο Ronald Dworkin, που ανέπτυξε και υπερασπίστηκε αυτήν την «ερμηνευτική στροφή» με το βιβλίο του *Law's Empire* (1986). Για μια διεξοδική ανάλυση του τί ακριβώς σήμανε αυτή η στροφή, βλ. Nicos Stavropoulos, «Legal Interpretivism», στη *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2014).

κάπου συνολικά: non ex regula ius summat, sed ex jure quod est regula fiat.¹¹ Έτσι στην εμπειρική εργασία, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, υπεισέρχονται και πρέπει να ληφθούν υπ όψη παράγοντες που δεν αφορούν μόνο το ότι ενώπιον του εμπειρική υπάρχει ένα κείμενο που αποτελεί νόμο του κράτους ώστε το έργο του νομοκώ να αρχίζει με την αναζήτηση του νοήματός του, αλλά και το ότι το κείμενο αυτό θεσπίστηκε με ορισμένες διαδικασίες, κατά το δυνατό ακριβώς αυτό και ύστερα από μία πρακτική διαβούλευση στο πλαίσιο της λειτουργίας του δημοκρατικού μας πολιτεύματος, επομένως διαθέτει τη βαρύτητα την οποία του προσδίδουν οι θεμελιώδεις κανόνες αποφάσεώς μας γάνωση της συμβίωσής μας, οι οποίες και του απονέμουν την αξιότητα και τη δύναμη να επηρεάζει τους λόγους προς το πράττειν που αναγνωρίζουμε ότι μας δεσμεύουν.¹²

Καίρια συνεπεία της βασικής αυτής προσέγγισης του δικαίου είναι ότι οδηγεί τη μεθοδολογική διδασκαλία σε δρόμους εντελώς διαφορετικούς από εκείνους που έχει χαράξει η κρατούσα διδασκαλία και ο τρόπος που αυτή αντιλαμβάνεται την ερμηνεία του δικαίου: η διδασκαλία της θεμελιώδους των νομικών κρίσεων δεν μπορεί πλέον να επιλέξει αφελώς για αφετηρία της τις πηγές του δικαίου ως εμπειρικά προσβάσιμα εξωτερικά σημεία και αντικείμενα μιάς κατεστημένης πρακτικής και να εκλάβει το δίκαιο αποκλειστικά και μόνο ως ένα σύνολο κειμένων που εκπορεύεται από αυτές έτσι ώστε κύριο εμπιρικό μέλημα να αποτελέσει η αποκωδικοποίηση των σημείων που είναι εγχειρισμένες στις γλωσσικές εκφράσεις του νόμου, όπως και η κρατούσα διδασκαλία· αλλά πρέπει πρωτίστως να γίνεται αντιληπτό ως ένα σύστημα ρυθμίσεων που περιέχουν λόγους προς το πράττειν και που δικαιολογούν από ορισμένη οπτική γωνία – που είναι θεσμική αλλά, ακριβώς ως τέτοια, κατ' ανάγκην ηθικοπολιτικά χρωματισμένη – τις πράξεις μας όσο και τις κρίσεις μας γι' αυτές. Το κείμενο του

11. Σύμφωνα με το γνωστό φέρεμα του ρωμαίου νομολογικού Παύλου (Dig. 50, 17, 1).

12. Βλ. επί αυτού την εύλαστη επιχειρηματολογία του Dworkin, «The Forum of Principle», στο ίδιο, *MP*, σ. 33 κ.ε. (34 κ.ε.), όπου και περαιτέρω κριτική κατά της συνήθους στις Ηνωμένες Πολιτείες κατάταξης των νομικών, ιδίως των συνταγματόλογων, σε interpretivists και non-interpretivists.

νόμου πρέπει συνεπώς να διαβάζεται ανυπερβέτα κάτω από το κανονιστικό πρίσμα και ποτέ, ούτε καν προς στιγμή, ως ωμό αντικείμενο γλώσσικης ανάληψης, και μάλιστα από τη σκοπιά ενός αναγνώστη που να διαβέττει απλώς τη φυσική εξοικείωση με τη γλώσσα όπου είναι διατυπωμένο. Η εργασία της νοηματικής εξειδίκευσης του νόμου δεν διαβέττει συνεπώς αυτοτέλεια ως ξεχωριστό και πρωταρχικό και ακόμη λιγότερο ως κατά βάση εμπειρικό ενεργήμα, αλλά υπάγεται εξ αρχής στον γενικότερο κανονιστικό στόχο της απόκτησης βεβαιότητας για τα δικαιώματα που μπορούμε νομίμως να διεκδικήσουμε και τις υποχρεώσεις που οι άλλοι μπορούν νομίμως να αξιώσουν από εμάς να εκπληρώσουμε.¹³

3. Το δίκαιο ως ενταγμένο στην ιστορικότητα των ανθρώπινων πράξεών

Άλλοι συγγραφείς αντιλαμβάνονται τον ερμηνευτικό χαρακτήρα του δικαίου και της ενασχόλησης με αυτό κατά τρόπο και πάλι διαφορετικό. Εννοούν ότι όχι μόνο η νοηματική εξειδίκευση του νόμου, την οποία προβάλλει η κρατούσα μεθοδολογική διδασκαλία, αλλά και η όλη εργασία του δικαιοδότην και η σύλληψη του νοήματος του δικαίου διέπεται, ή οφείλει να διέπεται, από τα πορίσματα της φιλοσοφικής ερμηνευτικής. Η φιλοσοφική ερμηνευτική είναι ένα ρεύμα ευρύτερο, δηλαδή μη συνδεδεμένο αναγκαστικά με το δίκαιο, που επηρεάστηκε αρχικά από την προστάθεια των λεγόμενων πνευματικών επιστημών ή

επιστημών του ανθρώπου¹⁴ να διατυπώσουν κανόνες για την ερμηνεία των κειμένων γενικά, έχοντας ως πρότυπο τα βασικά πορίσματα της θεολογικής διδασκαλίας περί της ερμηνείας της Βίβλου με στόχο την ανάδειξη του διαχρονικού νοήματος που μπορεί να αντληθεί από αυτήν μέσω της εφαρμογής, ή και προσεγγιστικής, του περιεχομένου της σε διαφορετικές εποχές και βιοτικές περιστάσεις. Δεν περιορίστηκε μνημονιακή διαδικασία, αναγνώντας την σε θεμελιώδες γνώρισμα του τρόπου του είναι του ανθρώπου: ο ανθρώπινος βίος γίνεται αντιληπτός ως άεναη προστάθεια συναγωγής και ταυτόχρονα δημιουργίας νοήματος υπό τα εκάστοτε δεδομένα του πεπερασμένου της ανθρώπινης ύπαρξης και της συνακόλουθης ιστορικότητας όλων των ανθρώπινων πράξεών. Η προστάθεια αυτή εμφανίζεται ως ατέρμονη σπειροειδής κίνηση, κατά την οποία τα προϋφιστάμενα την κάθε συγκεκριμένη βιοτική στιγμή νοήματα εφαρμόζονται στις διαρκώς μεταβαλλόμενες περιστάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους αναδρούν σ' αυτά και τα διαφοροποιούν εν μέρει, στάνδιο και πάλι προσωρινό εν όψει της επανεφαρμογής τους στα αναπόφευκτα επερχόμενα νέα πραγματικά δεδομένα κ.ο.κ. («ερμηνευτικός κύκλος»)¹⁵.

Πολλάριθμοι συγγραφείς, ιδίως στις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης αλλά όχι μόνο, φιλοδοξήσαν να εφαρμόσουν τα πορίσματα της φιλοσοφικής ερμηνευτικής στο δίκαιο και, όσο και αν πρώτης όψεως δεν φαίνεται να υπάρχει ευθύς σύνδεσμος, τη μέθοδο θεμελίωσης των νομικών κρίσεων ειδικότερα.¹⁶ Το πρώτο που τονίστηκε είναι η

14. Για τις οποίες, βλ. εισαγωγικά Π. Σούρια, *Θεμελίωση ζητήματα*, σ. 39 κ.ε.

15. Για ερμηνευτικό κύκλο με αυτήν τη σημασία πρώτος έκανε λόγο ο Martin Heidegger, *Sein und Zeit* (παραπέμπω εδώ στην επανέδοση του έργου στην Gesamtausgabe, Abt. 1, τόμ. 2, Φραγκφούρτη, Klostermann, 1977, σ. 199 κ.ε.). Οστόσο, μεγαλύτερη ήταν η επιρροή που άσκησε το έργο ενός μαθητή του, του Hans-Georg Gadamer, κυρίως με το βιβλίο του *Wahrheit und Methode*, 4η έκδ., Τύμπιγκεν, Mohr, 1975, ιδίως σ. 250 κ.ε., 261 κ.ε.

16. Βλ. ιδίως τις μελέτες του που έχει συγκεντρώσει σε ενιαίο τόμο ο Arthur Kaufmann, *Beiträge zur juristischen Hermeneutik*, Κολωνία κ.α., Heymanns, 1984, και από αυτές ιδίως τη φέρουσα τον χαρακτηριστικό τίτλο «Die Geschichtlichkeit und das Recht im Lichte der Hermeneutik» (σ. 24 κ.ε.). Τη φιλοσοφική ερμηνευτική υποθέτσε επίσης ο Josef Esser, *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung: Rationalitätsgarantien richterlicher Entscheidungspraxis*, 2η έκδ., Φραγκφούρτη, Epistemonotica, 1992, σ. 10 κ.ε.

ιστορικότητα του δικαίου ως ανθρώπινου δημιουργήματος, δηλαδή η ρευστότητα του νοήματός του μέσα στη ροή του χρόνου. Η βασική αυτή θέση οδήγησε πολλούς σε απόψεις ιδιοκρατικές (*particularist*),¹⁷ σύμφωνα με τις οποίες το δίκαιο, όπως άλλωστε κατ' αυτούς και η ηθική, δεν είναι ένα σύνολο γενικών κανόνων ή αρχών, αλλά ένα σύνολο κρίσεων που εκφέρονται σε σχέση με ατομικά προσδιορισμένες περιπτώσεις.¹⁸ Θεμελιώδης αναδευνύεται έτσι στο δίκαιο η έννοια της εφαρμογής. Η εφαρμογή δεν εννοείται εδώ με την τεχνική σημασία του όρου, δηλαδή ως ο γνωστικός χαρακτήρας (διά της υπαγωγής) σχηματισμός της ελάχιστης πρότασης του δικανικού συλλογισμού, αλλά δηλώνει κάτι πολύ ευρύτερο: τη βιωματικού χαρακτήρα αέναη αναπροσαρμογή του δικαίου νοήματος στις κάθε φορά νέες περιστάσεις εκ μέρους του εκάστοτε ερμηνευτή και εφαρμοστή, το οποίο περιλαμβάνει συνεχώς μετά από κάθε εκφερόμενη κρίση προσωρινό και, όταν πρόκειται να εφαρμοστεί εκ νέου στην αμέσως επόμενη βιοτική περίπτωση, συνιστά όχι κυριολεκτικά τη γνώση μας αλλά απλώς την «προ-κατανόηση» μας για το δίκαιο. Ίσai στο δίκαιο, όπως γενικά στον ανθρώπινο βίο, θεωρείται ότι ενδημεί ο ερμηνευτικός κύκλος και ότι οποιοδήποτε σχολείται, θεωρητικά ή πρακτικά, με τον σχηματισμό και τη διατύπωση νομικών κρίσεων εμπλέκεται αναπόδραστα και αφερέμονα σε ελκυστικές κινήσεις, χωρίς απόλυτες διακρίσεις πρότερων και επόμενων σταδίων και χωρίς μία οριστική κατάληξη. Αλληλεξάρτηση κατά την ερμηνεία του νόμου υπάρχει όχι μόνο μεταξύ μέρους και συνόλου του κειμένου του, αλλά ιδίως μεταξύ του αφηρημένου και του συγκεκριμένου, δηλαδή του γενικού κανόνα (κατά κυριολεξία: της

Athenium, 1972, αλλά και, με πολύ μεγαλύτερη πάντως μεριμνήθεια και επιφύλαξεις, ο Lentric, σ. 206 κ.ε. Μέσω των θεωρητικών αυτών του δικαίου, η φιλοσοφική ερμηνευτική επηρέασε πολλούς νομικούς συγγραφείς που κατά τα λοιπά, ακόμη και στις μεθοδολογικές τους αντιλήψεις, δεν χαρακτήριζονται από την αποδοχή παρομοίων φιλοσοφικών τάσεων, όπως, λ.χ., παρ' ημίν τον Παπανικολάου, σ. 19 κ.ε.

17. Ηρβ. παραπάνω, κεφ. Β', υπό V, 2γ.

18. Εκτός του Arthur Kaufmann, η δικαιοσύνη είναι κατηγορηματικά των κρίσεων, einer hermeneutischen Rechtsontologie, στο ίδιο, *Brüder* (βλ. παραπάνω, σημ. 16), σ. 53 κ.ε.

προ-κατανόησής μας γι' αυτόν) και της κάθε φορά νέας υπό κρίση βιοτικής σχέσης, η οποία και ανανοηματοδοτεί τον κανόνα, με συνέπεια να καθίστανται άκρως προβληματικές οι καθιερωμένες διακρίσεις ερμηνείας και εφαρμογής του δικαίου, διάγνωσης και διάταξης του ρυθμιστικού περιεχομένου του, «εσωτερικής» και «εξωτερικής» θεμελίωσης των νομικών κρίσεων, νομικών και ηθικών επιχειρημάτων, αξίμης και πραγματικού και νομικού ζητήματος, αλλά και να αναδεικνύεται μάταιη η αναζήτηση ενός σταθερού, και ανεξάρτητου από περιστάσεις, νοήματος του νόμου εγγλεψιμένου εκ των προτέρων στο κείμενό του.¹⁹ Από τη θέση αυτή ορισμένοι οδηγήθηκαν μάλιστα στο να υποστηρίξουν μία ριζική αντίληψη ερμηνείας, σύμφωνα με την οποία η ερμηνευτική προστάθεια δεν προϋποθέτει αλλά αντίθετα δημιουργεί -και μάλιστα πάντα προσωρινά, παραινόντας ανοιχτό σε σχέση με την αμέσως επόμενη εφαρμογή- εκείνο που εμφανίζεται ως κανόνας δικαίου²⁰ και έτσι να υποθεθούν τελικά μία αραία σχετικιστική στάση απέναντι στη δυνατότητα αντικειμενικής θεμελίωσης των νομικών κρίσεων με επίκληση προϋφιστάμενων γενικών κανόνων δικαίου.²¹

4. Σχέσεις μεταξύ των τριών σημειώσεων

Μεταξύ των τριών διαφορετικών χρήσεων των όρων «ερμηνεία» και «ερμηνευτικός» σε συνάρτηση με το δίκαιο υπάρχουν σημαντικές

19. Βλ. χαρακτηριστικά Arthur Kaufmann, *Analogie*, όπου υποστηρίζει ότι κάθε εφαρμογή του δικαίου στηρίζεται στην αναλογία, με βασικό επιχείρημα ότι η εκάστοτε κρίσιμη περίπτωση είναι κατ' ανάγκη νέα σε σχέση με όλες εκείνες που έχουν κριθεί στο παρελθόν.

20. Έτσι φησά Dworkin Cornell, *The Philosophy of the Limit*, Νέα Υόρκη & Λονδίνο, Routledge & Kegan Paul, 1992, σ. 101: «The rule itself is always in the process of reinterpretation as it is applied. It is interpretation that gives us the rule, not the other way around».

21. Η στάση αυτή έγινε του σφύρου για μεγάλο διάστημα τις δύο τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα στους κόλπους του βέλγικου των λεγόμενων «Κριτικών νομικών σπουδών». Στην έκταση που ένας τέτοιος σχετικισμός βασίζεται σε αραίες, αυτοποκαταλούμενες αποδομητικές εκδόχές της «νομικής ερμηνευτικής», ισχύουν απόλυτα οι εναντίον του επικρίσεις που διατυπώνει ο Martin Stone, «focusing the law: What Legal Interpretation Is Not», στο Andrei Marmor (επιμ.), *Law and Interpretation* (βλ. παραπάνω, σημ. 7), σ. 31 κ.ε., ιδίως 84 κ.ε.

διαφορές, αλλά στοραδικά και κάποιες συμπτώσεις. Η πρώτη από τις χρήσεις αυτές έχει πιά εξειδικευμένη σημασία και πιά περιορισμένη εμβέλεια και θα μπορούσε εκ πρώτης όψεως να εκληφθεί ως φιλοσοφικά ουδέτερη, ως μία κουνούπτη αρχική υπόθεση εργασίας που υπηρετεί μεθοδολογικές και μόνο σκοπιμότητες και δεν προϋποθέτει τίποτε πιά βαθύ. Σε αντίθεση με τη δεύτερη, δεν εκδηλώνει, τουλάχιστον ρητά, την παραμυχή φιλοδοξία και πρόθεση να αναλύσει την κανονιστική φύση του δικαίου και να μας πει ευθέως και κατηγορηματικά κάτι που να συνάγεται από αυτήν ως προς το τί είναι εντελώς πρωταρχικό και θεμελιώδες κατά την αναζήτηση του ορθού τρόπου γνώσης του,²² ενώ, σε αντίθεση με την τρίτη, όχι μόνο δεν προϋποθέτει απολύτως τίποτε για την υποστηρίξιμην από εκείνην υπαρξιακή ή βιωματική διάσταση του δικαίου, αλλά και δεν προκαταλαμβάνει ούτε το ελάχιστο σχετικά με το τί (υποτίθεται ότι) θα μπορούσαμε και τί δεν θα μπορούσαμε ποτέ να προσδοκούμε από την ερμηνεία του, αν δηλαδή αυτή οδηγεί ή όχι σε απολύτως ασφαλή αποτελέσματα, αφήνοντας την ορθότητα του αποτελέσματος να εξαρτάται από την ορθότητα της μεθόδου και όχι αντίστροφα.

Η δεύτερη και η τρίτη χρήση έχουν περισσότερα κοινά στοιχεία μεταξύ τους. Και οι δύο σχετίζονται ευθέως με φιλοσοφικές θέσεις θεμελιώδους σημασίας για το δίκαιο γενικά, οι υποστηρικτές των οποίων δεν κρύβουν την επιδίωξή τους να ασκήσουν άμεση επιρροή στον τρόπο του σκέπτεσθαι των νομικών, διατυπώνοντας τες κατά τρόπο ώστε να καταστούν ικανές να μετασυσταθούν άμεσα σε συγκεκριμένες περαιτέρω υποδείξεις μεθοδολογικού χαρακτήρα προς τον εφαρμοστή του δικαίου. Η μεταξύ των δύο τους ωστόσο υφιστάμενη διαφορά δεν είναι μόνο διαφορά περιεχομένου, δηλαδή διαφορά ως προς τις συγκεκριμένες αυτές μεθοδολογικές υποδείξεις τις οποίες η καθεμία ευνοεί. Είναι κυρίως διαφορά, και μάλιστα ριζική, μεταξύ των φιλοσοφικών αφε-

22. Είδαμε στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου (και θα δούμε και στη συνέχεια) ότι τα πράγματα δεν είναι καθόλου έτσι σε σχέση τουλάχιστον με την κλασσική διδασκαλία περί ερμηνείας, που ακολουθεί την πρώτη αυτή χρήση του όρου «ερμηνεία»: πέρα της κρύβεται ο απόχτος της θεωρίας των προστάτων, ή πλάτως αυτό που ο Mark Greenberg αποκαλεί «standard picture» (βλ. Κεφ. Η', σημ. 42) του δικαίου, τονίζοντας ότι αποτελεί προσέγγιση που συνήθως γίνεται σιωπηρά αποδεκτή ως αυτονόητη.

τηρίων τους, η οποία δημιουργεί και μία εντελώς διαφορετική οπτική γωνία εξέτασης του δικαίου, που ασφαλώς έχει και εν μέρει πολύ διαφορετικές μεθοδολογικές συνέπειες, παρ' ότι υπάγουν και ορισμένες κοινές.

Κοινή είναι ασφαλώς η αντιθετικιστική αμφισβήτηση του απολύτως διακριτού δικαίου και ηθικής και η εμφάνη στο ότι οι νομικές θεμελιώσεις δεν μπορούν να αχθούν σε πέρας με τα αναλυτικά βοηθήματα της νομικής τυποκρατίας, μεταξύ άλλων επειδή εμπιρεύουν και στοιχεία πρακτικής και ειδικότερα ηθικής επιμεληματολογίας. Ωστόσο, ενώ η τρίτη χρήση υπονοεί συνήθως ότι η παρεμβολή ηθικών εκτιμήσεων αποτρέπει αναγκαστικά πάντα παρεξέλιξη συνέπεια της ουνοει οντολογικά δικαιολογούμενης αδυναμίας του γενικού κανόνα δικαίου να υποδείξει τον τρόπο αντιμετώπισης ατομικών περιπτώσεων, ένα είδος *refugium* και απεγνωσμένης διαφυγής από το αδιέξοδο του γενικού κανόνα δικαίου, η δεύτερη χρήση συνδέεται αναπόσπαστα με την αντίληψη ότι ο σύνδεσμος του δικαίου με την ηθική αποτελεί εγγενές και πρωταρχικό γνώρισμά του και αναπόδραστη αφετηρία της οποιασδήποτε μεθοδολογικής υπόδειξης, που είναι άλλωστε απόλυτα συμβατή με την απόρριψη κάθε ιδιοκρατικής σχέσης.²³ Μεθοδολογικά κοινός, αν και θεωρητικά ετερογενής, είναι επίσης ο ολισμός που υιοθετούν και οι δύο σε σχέση με την αλληλεξάρτηση που υποστηρίζουν ότι υφίσταται ανάμεσα στα υποτιθέμενα από την κλασσική τυποκρατική μεθοδολογία διακριτά στάδια της θεμελίωσης των νομικών κρίσεων καθώς και τα διάφορα ερμηνευτικά μέσα και επιχειρήματα που κατ' αυτήν προσοιδιάζουν σε κάθε στάδιο.

Ενώ όμως η τρίτη εκδοχή, λόγω της φιλοσοφικής αφετηρίας της που προβάλλει ένα έντονο στοιχείο γενικής υπαρκτικής αυτονομίας του οποίο υποτίθεται ότι χαρακτηρίζει κάθε ανθρώπινη απόφαση και δράση, θεωρεί ότι η σχέση μεταξύ των σταδίων και μέσων αυτών είναι ανεπίδεκτη πρόβλεψης και θεωρητικής επεξεργασίας, η δεύτερη εκδοχή, εκτός από κατά κανόνα αντι-ιδιοκρατική, είναι και φιλά

23. Εκτός αν η ιδιοκρατία θεωρηθεί γενικό γνώρισμα της ηθικής, κάτι που ωστόσο δεν είναι κανείς υποχρεωμένος να δεχθεί και πάντως θα το απορρίψει εάν, όπως ο Dworkin, εμμένει στη σημασία των ηθικοπολιτικών αρχών για την ερμηνεία του δικαίου.

προσκειμένη προς τη θεωρία και ιδίως υιοθετεί θέσεις γνωστοκρατικές - και όχι βιωματικές ή βουλοκρατικές - ως προς το ηθικό στοιχείο που προσβέβει ότι χαρρακτηρίζει το δίκαιο ως τον πυρήνα του, με συνέπεια να απορρίπτει τις ριζικές-σχεπτικιστικές αντιλήψεις ως προς τη βεβαιότητα της ερμηνείας του δικαίου (και κατὰ τούτο βρίσκεται πύκνωτα στην πρώτη χρήση, προσδοκώντας ότι η ορθή μέθοδος θα οδηγήσει και στη μία και μόνη ορθή λύση).

Στα επόμενα θα ξεκινήσουμε εξετάζοντας την πρώτη και πύο περιορισμένη σημασία του όρου «ερμηνεία». Ο κύριος λόγος είναι ότι αυτήν ακολουθεί η κρατούσα μεθοδολογική διδασκαλία την οποία, όπως έχουμε επαναληφμένα διευκρινίσει, θα θέσουμε ως βάση για την κατὰ τῆς ὕλης και τη σειρά ἔκθεσης των επί μέρους μεθοδολογικών ερωτημάτων, τονίζοντας ωστόσο βέβαια και πάλι ότι η επιλογή αυτή υπήρξε διδακτικός και μόνο σκοπός και δεν εννοεί την ύπαρξη εντελώς διχαριστών και διαδογικά εκτελεστέων εργασιών και σταδίων της θεμελίωσης των νομικών κρίσεων (θέση που δεν θα μπορούσε να γίνει δεκτή εκ των προτέρων, αλλά θα πρέπει να υποβληθεί σε έλεγχο - και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, η πρόθεση της εδώ ανάλυσης είναι, ταυτόχρονα, κριτική). Αφού προστάξουμε ορισμένες αναγκαίες διευκρινίσεις για το αντικείμενο της ερμηνείας στο δίκαιο (παράκτω, υπό III), το βασικό κριτικό βήμα που θα επιχειρήσουμε είναι η κατάδειξη ότι δεν νοείται φιλοσοφικά ουδέτερη σημασία και χρήση του όρου «ερμηνεία» και ότι η κρατούσα μεθοδολογική διδασκαλία, που ακολουθεί την πύο περιγραφόμενη και εμφανιζόμενη ως κοινότυπη χρήση του (περίγραμμά της οπτικής παρουσιάζεται παρακτω υπό IV), κάνει τούτη την επιλογή της οπτικής παρουσιάξεως, με σταθερὸν ἑστὼ επιφυλάξεις και διαφοροποιήσεις κἀποτων συγγραφέων, στη νομική τυποκρατία και τον θετικισμό, πράγμα που την καθιστά πρωτή και ἔκθετη σε σοβαρές αντιρρήσεις (που παρουσιάζονται υπαινικτικά παρακτω υπό V). Το επόμενο κριτικό βήμα θα είναι η ανάδειξη των επί μέρους αδυναμιών της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαλίας και η συνολική αναγωγή τους στα λαθιμένα φιλοσοφικά της θεμέλια (παρακτω, Κεφάλαια ΙΑ' ἔως ΙΓ'). Μέσω της κριτικής αυτής πορείας θα φανεί ότι η κατὰ τῶν προηγούμενα δεικνυμένη σημασία και χρήση του ονόματος «ερμηνεία» και του επιθέτου «ερμηνευτικός» είναι και η πύο θεμελιώδης και διαποτίζει κάθε ἄλλη.

Η τρίτη αντίθετα χρήση, ενώ συλλαμβάνει πράγματα κάποιες βασικές αδυναμίες της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαλίας, κάτι στο οποίο οφείλεται κατὰ μέγαλο μέρος και η επιρροή που άσκησε στην ευρωπαϊκή ιδίως νομική σκέψη, θα φανεί ότι οδηγεί σε υπερ-αντιδράσεις και ότι τη τυχόν υιοθέτηση των φιλοσοφικών θεωριών στις οποίες βασίζεται όχι μόνο συνεπάγεται την καταβολή ενός υπερβολικού θεωρητικού τιμήματος, αλλά και κινδυνεύει να παρασύρει σε σφειδές αντιλήψεις σχετικά με το δίκαιο και τη λειτουργία του.

III. Το ειδικότερο αντικείμενο της ερμηνείας στο δίκαιο

1. Αντικείμενο ερμηνείας μόνο οι «πλήρεις» κανόνες δικαίου;

Ας ξεκινήσουμε από την πρώτη από τις προαναφερθείσες σημασίες της ερμηνείας. Στην προηγούμενη ενότητα, αναφερόμενοι στην κρατούσα νομική διδασκαλία, διατηρήσαμε σκόπιμα κάποια αμείγλη - ή ἑστὼ δεν φρονίσουμε να αποφυγουμε μιά ασυνέπεια - στις εκφράσεις που χρησιμοποιήσαμε μιλώντας για το αντικείμενο της ερμηνείας στο δίκαιο. Κάνουμε λόγο ἄλλοτε για την ερμηνεία του κανόνα δικαίου που ἔχει επιλεγεί ως μείζων πρόταση του δικανικού συλλογισμού, ἄλλοτε για ερμηνεία του νόμου και των επί μέρους διατάξεών του και ἄλλοτε, πύο γενικά, για ερμηνεία του δικαίου. Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει τις παραλλαγές ή αποκλίσεις αυτές ως προς τη διατύπωση, οι οποίες ἄλλωστε ενδημούν στη συναφή φιλολογία,²⁴ μεθοδολογικά αθώες. Από την αυστηρή οπτική γνώια της μεθοδολογικής διδασκαλίας της θεμελίωσης των νομικών κρίσεων, εκείνο που κατὰ κυριότητα ενδιαφέρει την κρατούσα διδασκαλία είναι βέβαια η ερμηνεία του κανόνα δικαίου, η οποία και αποτελεί κατ' αυτήν τον κεντρικό άξονα της («ξωτερική» θεμελίωσης. Από μιά νομοτεχνικά εξιδανικευμένη σκοπιά ἔξ ἄλλου,

24. Αρκεί ἔδῶ η παραβολή των τίτλων των ακόλουθων έργων ή των τίτλων των αντίστοιχων κεφαλαίων τους: K. Tóττος, *To πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου* (Παν. Πατναυολάου, σ. 1 κ.ε. («Εισαγωγή στο πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου»). Bergel, *Methodologie*, σ. 231 («Interpretation de la loi»). Αρβαγνίης, *Εισαγωγή*, σ. 150 κ.ε. («Ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων δικαίου»).

εμπνεόμενης, αντιστοίχως ένα αξιοσημείωτο διατάξιμο, η καθεμία από τις σε να γίνει αντιληπτός ως ένα κανόνα δικαίου, ενώ, τέλος, και το δικαίωμα της οποίας περιέχει και έναν κανόνα δικαίου της ηπειρωτικής Ευρώπης, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι δεν είναι παρά ένα σύστημα (στη κυριολεξία) που σε θεωρεί ότι δεν είναι παρά ένα σύστημα (στη κυριολεξία) αξιοσημείωτο, δηλαδή, σε τελευταία ανάλυση, κανόνων δικαίου.

Παρά την ενδογενή αμερικανική αξιολογία που υποτάσσονται, οι απονομικοί και παρά τη θεωρητική αμερικανική αξιολογία που υποτάσσονται, οι απονομικές ως προς τον προσδιορισμό του ειδικότερου αντικειμένου της νομικής ερμηνείας ενδέχεται να κρύβουν βαθύτερα προβλήματα και διαφωνίες. Πριν απ' όλα, η συσχέτιση της ερμηνείας με το δικαιο συνολικά και όχι μόνο με τους (επ' μέρους) κανόνες δικαίου μπορεί να γίνεται αντιληπτή με διαφορετικό τρόπο ακόμη και μέσα στους κόλπους της κρατούσης μεθόδου λογικής διδασκαλίας. Πράγματι, ορισμένοι συγγραφείς θεωρούν ότι η ερμηνεία περιορίζεται αυστηρά στις περιπτώσεις όπου απαιτείται κανόνας δικαίου ρητά διατυπωμένος από τον νομοθέτη και συναφώς με την υπό κρίση βιοτική σχέση, έστω και αν υπάρχει κενό αμφιβολιών ως προς το ακριβές νόημα του, ενώ εκεί όπου υπάρχει κενό του δικαίου η εργασία του εφαρμοστή ανήκει σε έναν χώρο που κείται πέρα από την ερμηνεία και που πρέπει να διακρίνεται με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια από αυτήν: τον χώρο της δικαστικής δικαιопλάσιας. Άλλοι συγγραφείς όμως θεωρούν ότι στην ερμηνεία ανήκει επίσης και η πλήρωση ενός τουλάχιστον μέρους των κενών του δικαίου, ενώ άλλοι δεν διακρίνουν μεταξύ επί μέρους κατηγορία ερμηνείας που πρέπει κατ' αυτούς να διακρίνεται ορολογικά από την κοινή ερμηνεία κανόνων· οι δύο αυτές ομάδες συγγραφέων κάνουν από κοινού χρήση της συνήθους αντιδιαστολής μεταξύ interpretatio praeter legem και interpretatio extra legem sed intra jus, δίνουν όμως σ' αυτήν διαφορετικό νόημα.²⁵ Όπως θα δούμε στο κατάλληλο σημείο, οι διαφορές αυτές κρύ-

25. Η χρήση της σχετικής ορολογίας εμφανίζει εικόνα σχεδόν χαώδη. Πβλ. τη διαφορετική χρήση της αφ' ενός από τον Αραβαντινό και αφ' ετέρου από τον Παπανικολάου (βλ. τις παραπομπές παρακάτω, στη σημ. 37). Ο Barak, σ. 5-6, διακρίνει μεταξύ *εμπνηθείας stricto sensu*, η οποία κατ' αυτόν περιορίζεται στην αναζήτηση του νοήματος που συνάγεται από το κείμενο ενός δεδομένου κανόνα δικαίου, και *εμπνηθείας lato sensu*, που συνίσταται στην αναζήτηση μιας ρύθμισης καθ' υπέρβαση

511

βουν πολυσχιδείς, μεθοδολογικές και φιλοσοφικές διαφωνίες ως προς τα κενά του δικαίου και τον τρόπο κάλυψής τους. Από τις διαφωνίες αυτές, θεμελιωδέστερου χαρακτήρα είναι βεβαία όσες παρατηρούνται μεταξύ των εκπροσώπων της κρατούσης διδασκαλίας και των συγγραφέων που αποδέχονται τον ερμηνευτικό χαρακτήρα κάθε ενσχολήσεως με το δίκαιο και απορρίπτουν την κρατούσα διδασκαλία και τις διαπισώσεις της στο σύνολό της.

Η εικόνα γίνεται ακόμη πολυπλοκότερη αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι ο κανόνας δικαίου, που ελαμβιβάζεται ως το ειδικότερο αντικείμενο της ερμηνείας στο δίκαιο, κάθε άλλο παρά αποτελεί το αυτονόητο βασικό δομικό στοιχείο της έννομης τάξης. Όπως είδαμε στο οικείο σημείο του Πρώτου Μέρους,³⁶ μία καθαρὰ τυπική, δηλαδή ουσιαστικά ουδέτερη θεωρία περί της δομής της έννομης τάξης ως συνόλου κανόνων και περαιτέρω περί της εσωτερικής δομής των κανόνων (πραγματικό – έννομη συνέπεια) δεν είναι νοητή, καθ' όσον τα ζήτηματα δομής εμπλέκονται αναπόσπαστα με ζητήματα ουσίας, τα οποία με τη σειρά τους συνδέονται στο σημείο αυτό με το βασικό ερώτημα των λειτούργιών του δικαίου. Η τρέχουσα αντίληψη περί του κανόνα δικαίου, όχι συνήθως ρητά πάντως υπαινικτικά, προβάλει σε πρώτη γραμμή την κυρωτική λειτουργία του δικαίου και θεωρεί «πλήρεις» μόνο τους κυρωτικούς κανόνες. Όπως όμως και η ίδια παραδέχεται, συχνότατα οι κανόνες αυτοί δεν είναι αυτοσυστα διατυπωμένοι σε μία διάταξη αλλά πρέπει, όπως έχουμε δει,³⁷ να συντεθούν με «συναρμολόγησή» τους από στοιχεία διάσπαρτα σε περισσότερες της μίας διατάξεις, εργασία που συχνά εμφανίζει δυσκολίες επομένως, ακριβέστερο θα ήταν να δεχθούμε ότι προυποθέτει ήδη μία (συν)ερμηνεία όλων των εμπλεκόμενων διατάξεων. Πέρα όμως από αυτό, η τρέχουσα αντίληψη περί κανόνων δικαίου δυσκολεύεται, όπως έχουμε ήδη τονίσει, να εντάξει στο κατ' αυτήν γενικό δομικό σχήμα του κανόνα τα διάφορα είδη επιτρεπτικών κανόνων, ενώ υποβιβάζει σε θέση υπηρυτική των «πλή-

του κλειμένου ενός τεθειμένου κανόνα δικαίου, δηλαδή κυρίως, όπως γίνεται συνήθως δεκάτ, στην κάλυψη κενών του δικαίου. Ενεργώς διαφορετική είναι ωστόσο περίπτωση σημασία που αποδίδει στην τελευταία αυτή διάκριση ο Αρσενάκης, Εισαγωγή, σ. 163.

26. Στρα Κεφάλαια Ε' και ΣΤ'.

27. Παπαπάνω, Κεφ. Ε', υπό Ι και ΙΙ.

ρών κανόνων δικαίου τόσο τις διατάξεις που διακηρύσσουν αρχές του δικαίου, όπου αυτές απαντούν ρητά διατυπωμένες σε τεθειμένες διατάξεις, ιδίως του Συντάγματος (για τις μη ρητά διατυπωμένες βέβαια ούτε λόγος), όσο και τις σπανιότερες εκείνες που προβάλλουν βιοτικά πρότυπα, όπως για παράδειγμα το πρότυπο του καλύτεστου συναλλασσόμενου (ή παλαιότερα του diligens pater familias). Η προβολή των κυρωτικών ως των κατά κυριολεξία κανόνων δικαίου έχει νόημα μόνο από τη σκοπιά των μορφών παροχής έννομης προστασίας που αναγνωρίζει το ισχύον σε ορισμένη χώρα δικαιο, δηλαδή των αιτημάτων εκείνων που είναι δικονομικώς παρὰδεκτά ώστε να αποτελέσουν αντικείμενο δικής, ζήτημα στο οποίο υπεισέρχονται και σκοπιμότητες οικονομίας της οργάνωσης και λειτουργίας του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης και από το οποίο δεν μπορούν συνεπώς να εξαχθούν χωρίς επιφυλάξεις γενικά θεωρητικά συμπεράσματα για τη φύση του δικαίου ούτε, κατ'επέκταση, για τη δομή της έννομης τάξης. Όταν επομένως αναρωτιέται κανείς ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο της ερμηνείας στο δικαιο, η πρόταξη των «πλήρων» κανόνων δικαίου όχι μόνο δεν είναι θεωρητικά προφανής και αυταπόδεικτη, αλλά αντίθετα παρέρχει, δικαιολογημένα ή όχι, την εντύπωση ότι προβάλλει μόνοπλευρα την κυρωτική λειτουργία του δικαίου και υποτιμά το γεγονός ότι το δικαιο επιτελεί και άλλες λειτουργίες και απαρτίζεται και από άλλα στοιχεία πέρα από τους κυρωτικούς κανόνες, τα οποία εξίσου με αυτούς αποτελούν αντικείμενο ερμηνείας, σε συνδυασμό μαζί τους ή και αυτοτελώς.²⁸ Επί πλέον, η πρόταξη αυτή θα μπορούσε να συμβάλει στην παγίωση της εσφαλμένης εντύπωσης ότι στουχεία που αφορούν τις γενικότερες λειτουργίες του δικαίου από κοινού, ή ενότε κάποια ειδικότερη πέραν της κυρωτικής συνδεόμενη με τον ερμηνεύμενο κανόνα, δεν λαμβάνονται παρά μόνο κατ'εξαίρεση υπ'όψη

28. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ολόκληρο το Γενικό Μέρος του Ποινικού Κώδικα θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι δεν περιέχει «πλήρεις» κανόνες δικαίου και ότι είναι υπηρετικό των μόνων «πλήρων» ρυθμίσεων, που είναι αυτές του Ειδικού Μέρους. Επί πλέον, όλοι οι κανόνες που εισάγουν γενικές εξαίρεσεις, όπως λ.χ. οι κανόνες της άμυνας, θα έπρεπε να θεωρηθούν ατελείς διατάξεις, και οι κυρωτικοί (ή «δευτερευόντες», κατά την ορολογία του Binding) κανόνες να «συναρμολογηθούν» περιέχοντας, μετάξυ άλλων, ως αρνητικές ρήτρες όλους τους λόγους που αφορούν τον άδικο χαρακτήρα των τιμωρούμενων πράξεων.

κατά την ερμηνεία του κανόνα, θέση που πράγματι χαρακτήριζε την τρέχουσα μεθωδολογική διδασκαλία αλλά, όπως θα δούμε, είναι κλίθε άλλο παρὰ αυτονόητη και επικρατήσημη.²⁹

2. Ερμηνεία μόνο των στοιχείων διατάξεων;

Αλλά και πέρα από το ερώτημα αν αντικείμενο της ερμηνείας αποτελούν οι «πλήρεις» κανόνες δικαίου ή το δικαιο γενικά, πρέπει να επισημάνουμε ότι η τρέχουσα πρακτική, στη χώρα μας, μάλλον με ιδιαιτέρως έντονο τρόπο, προβάλει σε μία περατέρω διχασμό που συνρικνώνει ακόμη περισσότερο το αντικείμενο της ερμηνείας στο δικαιο, συνεχίζοντας μία μακράννη παρόδοση δυσπιστίας προς τον εργαμμοστή του δικαίου, που εκλαμβάνεται ως δυνατικός καταχρηστής μιάς εξουσίας που ανήκει, ενωμένη μαζί με τη νομθετική, στον κυρίαρχο, η τρέχουσα αυτή πρακτική θεωρεί ότι η ερμηνεία του νόμου, ακόμη και ως προσάβεια σύλληψης του ακριβούς ρημιστικού του περιεχομένου χωρίς αναφορά σε κανονιστικά σημειωτικά, πλείους του δικαίου γενικά, συνιστά ένα είδος επέμβασης σ' αυτόν. Έτσι, η δυνατότητα ερμηνείας θεωρήθηκε παλαιότερα, αλλά εξακολουθεί και σήμερα να θεωρείται από πολλούς ότι χορηγεί στον ερμηνεύοντα νομικό, κατὰ κανόνα τον δικαστή, άλλοτε μικρότερα και άλλοτε μεγαλύτερα περιθώρια ελευθεριότητας, που ενέχουν τον κίνδυνο αλλοίωσης της κυβεντικότητας της νομοθετικής «επιταγής» ενώ το συνήθως συμβαίνει (ή πάντως το πρέπει να συμβαίνει), χωρίς το οποίο το δικαιο πρακτικώς αδιανόητο, θεωρείται ότι είναι ο ατόματος προαποδομής της ρήτης δικαστικής κρίσης από τον ίδιο τον κανόνα και το κείμενο που τον εκφράζει, χωρίς κανένα περιθώριο ερμηνευτικής επέξεργασίας, η οποία θεωρείται ότι λειτουργεί προς την κατεύθυνση συμπλήρωσης ή και διόρθωσης του ισχύοντος δικαίου. Τη δυσπιστία αυτή προς την ερμηνεία εκφράζει το παλαιό νομικό γνωμικό interpretatio cessat in clavis (ή im clavis non fit interpretatio).³⁰ όπου το κείμενο του νόμου είναι σαφές, δεν

29. Για το ότι το ζήτημα της ή των λειτουργιών του δικαίου δεν είναι πάντως θεωρητικά αθώο, πρβλ. παρακάτω, κερ. ΙΒ', υπό ΙΙΙ, 1 και VI.

30. Για τις ιστορικές ρίζες του γνωμικού αυτού και άλλων παρμπερών, βλ. Claus Dieter Schott, «Interpretatio cessat in clavis - Auslegungshilfen und Aus-

επιτρέπεται η ερμηνεία του. Απότοκη αυτής ακριβώς της δυσπιστίας πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρξε η διαδεδομένη σε παλαιότερα απολυταρχικά καθεστώτα απαγόρευση της ερμηνείας του νόμου και η συνακόλουθη καθιέρωση του καθήκοντος του δικαστή να παραπέμψει το ζήτημα στον νομοθέτη ευθής μολός προσκαρδύσει σε αμφιβολία ως προς το ακριβές περιεχόμενο των ρυθμίσεών του.³¹ Μπορούμε να ειπώσουμε ότι και η σύγχρονη διάκριση μεταξύ ευχερών (ή απλών) και δυσχερών περιπτώσεων, την οποία, όπως είδαμε προηγουμένως (Κεφ. Δ', υπό II, 2), ακολουθεί ο κρατών νομικός θετικισμός και μαζί του η νομική τυποκρατία, είναι απόλυτα σύστοιχη με την περιοριστική αυτή χρήση του όρου «ερμηνεία» στο δίκαιο: η ερμηνεία είναι αναγκασία, κατά

legungsbedürftigkeit in der juristischen Hermeneutik, στο Jan Schröder (επιμ.), *Theorie der Interpretation vom Humanismus bis zur Romanik* - Rechtswissenschaft, Philosophie, Theologie, Στουτγκάρδη, Franz Steiner, 2001, σ. 155 κ.ε. Την παραδεδομένη άποψη ότι επί σαφών νόμων δεν χωρεί ερμηνεία ακολουθεί στη χώρα μας περιαστικά η νομολογία, παρασυρμένη ίσως από την παρόδοση που είχε δημιουργηθεί υπό το κράτος του βυζαντινο-ρωμαϊκού δικαίου. Αξιοσημείωτο είναι ότι σημαντικό μέρος της θεωρίας έχει ήδη από τον 19ο αιώνα εγκαταλείψει την άποψη αυτή (βλ. για παράδειγμα II. [έτρο] Παπαρηγόπουλο, *Το εν Ελλάδι ισχύον Δίκαιον*, Βιβλίων Α, Β και Γ, 3η έκδ., Εν Αθήναις, Σ. Κ. Βλαστός, 1889, σ. 119, καθώς και την επηρεασματική διατύπωση των Ferdinand Regelsberger (-Πρωτόν Μαρδίνης), *Γενικά διδασκαλικά του δικαίου των Παρθένων*, Εν Αθήναις, Εμπρός, 1915, σ. 255 (Και το διευρύνεται τον ακόμη κείμενον του νόμου δεν είναι ειμή νεκρόν γράμμα, η δε ευδοκίμος εφαρμογή του δεν εξαρτάται ειμή εάν εισέηθη ο εφαρμοζων εις τον νουν αυτού)). Για τη σημερινή τάση εγκατάλειψης, εκ μέρους και της ελληνικής θεωρίας -όχι όμως και νομολογίας-, της άποψης ότι επί σαφών νόμων δεν χωρεί ερμηνεία, πρβλ. Παπανικολάου, σ. 46 κ.ε. (και σημ. 66 με περαιτέρω παραπομπές). Πρέπει ωστόσο να αναφερθεί ότι και άλλου, ιδίως στις χώρες με λατρευτικές γνώσεις ή/και με έντονη επιρροή της σχολικής παραδόσης του ρωμαϊκού δικαίου, η άποψη ότι επί σαφών πηγών του δικαίου δεν χωρεί (ή δεν χρειάζεται) κυριολογικά ερμηνεία εξακολουθεί να έχει ευρεία απήχηση (για τη Γαλλία, βλ. λ.χ. Jean-Louis Bergel, *Théorie générale du droit*, Παρίσι, Dalloz, 1985, σ. 262· διαφωτιστικά ωστόσο αργότερα στον ίδιο, *Méthodologie*, σ. 233). Η ίδια άποψη έχει επίσης ευφρανστεί στον αγγλοσαξωνικό χώρο μεταξύ των οπαδών του νομικού θετικισμού (βλ., π.χ., Andrei Marmor, *Interpretation*, σ. 95/96, και Martin Stone (παραπάνω, σημ. 21)).

31. Βλ. παραπάνω, Κεφ. Α', υπό III, 2, την αναφορά στην ιουστινιάνεια απαγόρευση της ερμηνείας και στον θεσμό της «νομοθετικής παραπομπής» υπό τον Λουδοβίκο 14ο στη Γαλλία της εποχής της απολυταρχίας.

τη θετικιστική και τυποκρατική διδασκαλία, και λαμβάνει χώρα μόνο στις δυσχερείς περιπτώσεις (και ίσως ούτε καν σε όλες από αυτές) στις οποίες ο δικαστής διαθέτει, κατά την ίδια, άλλοτε πιο περιορισμένη και άλλοτε ευρύτερη διακριτική ευγένεια.³²

Ο περιορισμός της ερμηνείας στα σαφή και χείρμα υποδηλώνει μία στενότερη σημασία της έκφρασης «ερμηνεία του νόμου». Ως ερμηνεία δεν μπορεί να εννοείται εδώ απλώς και χωρίς πρόσθετους χαρακτηρισμούς η απόκτηση βεβαιότητας για το ακριβές περιεχόμενο της νομοθετικής ρύθμισης, αφού η βεβαιότητα δεν τεκμαίρεται ποτέ εξ αρχής, και έτσι ερμηνεία χρειάζεται σε κάθε περίπτωση, ακόμη και προκειμένου να αποφανθούμε ότι ο νόμος είναι σαφής, επομένως ακόμη και η κρίση περί σαφήνειας δεν μπορεί παρά να είναι αποτίεσμα ερμηνείας.³³ Ως ερμηνεία με τη στενότερη αυτή σημασία εννοείται ειδικότερα η εργώδης εκείνη προσπάθεια σφραγισμού βεβαιότητας όταν τα ανακύπτοντα ερωτήματα γύρω από το ρυθμιστικό περιεχόμενο του νόμου είναι πολυπλόκαμα και διαπιστώνεται ότι ειδικά σε τέτοιες περιπτώσεις δεν αρκεί η (κατά την κρατούσα διδασκαλία συνήθως, και προφανώς και κατ' ευχήν, επαρκής) κοινή γνώσση οικειότατα που προϋποτίθεται ότι διαθέτει κάθε δικαστής. Γι' αυτό και έχει προταθεί η διάκριση μεταξύ ερμηνείας του νόμου (ή του κανόνα δικαίου) υπό ευρεία έννοια, δηλαδή της σύνληψης του νοήματος του γένους, είτε είναι σαφής είτε όχι, και ερμηνείας του υπό στενή έννοια, δηλαδή εκείνης που χωρεί επί πλέον όταν ανακύπτουν αμφιβολίες και χρειάζονται πρόσθετες προστάθεις και βοηθήματα πέρα από τη φυσική γλωσσική ικανότητα ενός αναγνώστη του νόμου, που υποτίθεται απλώς ότι είναι επί πλέον εξουσιωμένος με τη νομική γλώσσα και ορολογία.³⁴

32. Έτσι απερίγραστα, μεταξύ άλλων, Martin Stone (βλ. παραπάνω, σημ. 21), ακολουθώντας τον Frederick Schauer, «Legal Formalism», *Yale Law Journal* 97 (1988), ιδίως 532 κ.ε., που θεωρεί ότι ακριβώς η άποψη περί του πεπτώδους της ερμηνείας στις «ευχερείς» περιπτώσεις είναι που χαρακτηρίζει τη νομική τυποκρατία, την οποία ο ίδιος επικρίνει.

33. Αυτό αποτελεί και το βασικό επιχείρημα εναντίον όλων εξακολουθούν να δέχονται ότι επί σαφών νόμων δεν χωρεί ερμηνεία. Για μία υποδειγματική ανάπτωξη του επιχειρήματος αυτού, βλ. Barak, σ. 12 κ.ε.

34. Τη διάκριση αυτή έχει εισηγήσει ο Αρσεντακίνας, *Εισαγωγή*, σ. 155, 163, ενώ αντίστοιχη ιδέα φαίνεται να εκφράζει και ο Bergel, *Méthodologie*, σ. 233, που

Έχουμε ήδη επιστημάνει στο Κεφάλαιο Δ' πόσο προβληματική είναι η εξαμέρους των σπαδών του νομικού θετικισμού διάκριση μεταξύ ευχέρων και δυσχερών περιπτώσεων. Αντίστοιχα ισχύουν και για τη διάκριση μεταξύ εμμηνείας υπό ευρεία και εμμηνείας υπό στενή έννοια, με την τελευταία να περιορίζεται στις περιπτώσεις αμφιβολιών ως προς το ρυθμιστικό περιεχόμενο του νόμου, βασιικής κατηγόριας ιδιότητας περιπτώσεων. Πρόκειται, όπως είδαμε εκεί, για μία διάκριση που είναι νοητή μόνο ex post και επομένως δεν θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως αρετήρια μεθοδολογικών διακρίσεων. Το κρίσιμο ερώτημα είναι: τι ακριβώς χάνει μία περίπτωση να εμψανίζεται ως ευχερής, ώστε σ' αυτήν να αποχλείεται εκ προοιμίου η εφαρμογή μεθόδων και γνωστικών μέσων που να προσδιάζουν μόνο στον υπόλοιπο κύκλο των δυσχερών. Η επίλυση συνεπώς μιας «φυσικής» ικανότητας κατανόησης της γλώσσας, που ορισμένες φορές να λειτουργεί απόρροια και να χάνει δι' την περιτό αλήθεια και το ερώτημα περί του μεθοδολογικού υποβάθρου του αποσκοπού του της εμμηνείας και του «ευχερού» της περίπτωσης,³⁵ δεν μπορεί παρά να λειτουργεί in favorem ignorantiae. Ποναρήντοι εκπρόσωποι της κρατούσης διδασκαλίας περί εμμηνείας του νόμου υποστηρίζουν βέβαια ότι στην ένσταση αυτή υπάρχει ευστοχή αναπαράσταση και ότι οι ευχερείς περιπτώσεις συγκαταλαμβάνονται κατά πρόπο μεθοδολογικά ευδιάκριτα, επειδή υπάρχει διγαδία ένα ξεχωριστό είδος εμμηνείας³⁶ που χρησιμοποιεί ως βάση για τη διάκριση ευχέρων και χάνει λίγο για ένα είδος «προεμμηνείας» προς διαπίστωση του σαφούς ή όχι μιας διάκρισης. Με διαφορετική ωστόσο σημείωση χρησιμοποιείται τη διάκριση ο Barak (βλ. παραπάνω, σελ. 25).

35. Έτσι διατυπώνει πρόγραμμα τη διάκριση των ευχέρων περιπτώσεων από τις δυσχερείς και τον περιτομισμό της εμμηνείας μόνο στις δευτερές από αυτές ο Martin Shorne (βλ. παραπάνω, σελ. 21), επιμένοντας ότι αλλάζει και η θέση του ερωτήματος για το τι είναι εμμηνεία που χάνει μία περίπτωση ευχερή είναι περιτομή. (1) Shorne επιμένει να προδίδει τον κανόνα οδωής αναλογιστικής (4) (που είναι αναμμένος ο εμμηνεία σημειολογική, οι οδωής οφείνουν να σταματήσουν τα σχήματά τους που από αυτήν, και τη γρήγορα, οι υπόλοιποι, υπό φυσιολογική και οδωήση σιγήλη τη του κανόνα στανό του περιτομισμού που δεν ληφθεί, στα περιτομικά ανάληση.

36. Η οποία, όπως θα δούμε ημεώρα μετά, είναι η γραμμική εμμηνεία, υπό την έννοια ότι η αλήθεια αυτή των ευχέρων περιπτώσεων είναι εκείνη όπου με τη γραμμική εμμηνεία καταλήγουμε σε προφανές αποτέλεσμα. Μία άλλη δυνατή λύση είναι, ωστόσο, να μετατοπιστούν στις ευχερείς περιπτώσεις και εκείνες όπου

δυσχερών περιπτώσεων. Η αναπάντηση αυτή θα μας απαντήσει στην αμέσως επόμενη ερώτηση, όταν θα ελέγξουμε το περιεχόμενο της κρατούσης διδασκαλίας περί εμμηνείας μαζί με τη θέση της περί της σημειολογικής ανάλυσης ως του βασικού εμμηνείας μέσου (και της γραμμικής εμμηνείας ως του βασικού είδους εμμηνείας). Εδώ το μόνο που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι, αν πράγματι ερμηνεία αυτή η ανταπάντηση, τότε πάντα το γνωστό de clavis non hi interpretatio θα έχει και πάλι χάνει τη σημασία του.

IV. Διακρίσεις της εμμηνείας του δικαίου κατά την κρατούσα διδασκαλία - η προέχουσα θέση της γραμμικής εμμηνείας

Σε προηγούμενο σημείο, ξεκινώντας από τη σύνταξη ανάληση ορισμένων παραδειγμάτων (Κεφ. Η', υπό II), παρατηρούμε ένα αδόρ περιεχόμενα της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαλίας συνολικά (στο ίδιο κεφάλαιο, υπό III). Από το περιεχόμενο αυτό θα ξεκινήσουμε τώρα τα σημεία του που αναφέρονται ειδικότερα στην εμμηνεία του δικαίου, με την πρόθεση να τα εμπενοτύσουμε έτσι ώστε να προσδώσουμε στην εκκώνα αυτή μεριάντερη ευαρίεια. Πρέπει σ'επτά να τονίσουμε για μία ακόμη φορά ότι, κατά την κρατούσα διδασκαλία, η εμμηνεία του νόμου αποτελεί στάδιο της ληφόμενης «εξωτερίστη» θεμελίωσης - διακριτό από την «εσωτερική», που συνίσταται στην τέλεση του δικαίου συνολογισμού - και ότι στο πλαίσιο αυτό αποσκοπεί στην απόκτηση βελούτητας για το περιεχόμενο της μελίνος πρότασης του συνολογισμού και πρέπει να διακριθεί τόσο από την εφαρμογή του κανόνα δικαίου στην υπό κρίση βιοτική σχέση, που αφορά την απόκτηση βελούτητας για την ελίσσωνα πρόταση, όσο και από την πλήρωση των κανόν στο πλαίσιο της ληφόμενης δικαστικής διαμετάστασης. Υπερβλίσουμε επίσης ότι, ενώ υποστηρίζει το δικαίό των διαφόρων εφαρμογών της θεμελίωσης που κατ' αυτήν αποτελούν και διαδοχικά στάδια της, η κρατούσα παρά την ύπαρξη γραμμικών αμφιβολιών, η εμμηνεία δεν συναντά δυσκολίες λόγω της χωρικής διαμεταστάσης της άλλου εμμηνείας μέσου, κάτι που όμως θα απομακρυνόταν από την κρατούσα διδασκαλία επειδή θα ήταν αναμμένος στο με την αυτοτέλεια και προέχουσα θέση που εκείνη εμμενεί στη γραμμική εμμηνεία.

διδασκαλία αναγνωρίζει στην ερμηνεία του νόμου έναν κομβικό ρόλο εντός του όλου επιχειρήματος της «εξωτερικής» θεμελίωσης. Αποδέχεται όμως ταυτόχρονα, όπως επίσης έχουμε συνοπτικά εχθές, ότι και η ίδια η ερμηνεία του νόμου δεν είναι ενιαία αλλά διακρίνεται σε περαιτέρω είδη και στάδια. Ειδικότερα, η διδασκαλία αυτή επιμένει ότι θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ της ερμηνείας εντός του νόμου (*intra legem*), της ερμηνείας παρά τον νόμο (*praeter legem*), της ερμηνείας εκτός του νόμου αλλά εντός του δικαίου (*extra legem sed intra ius*), και ενδεχομένως νόμου και της αντίθετης προς τον νόμο ερμηνείας (*contra legem*), υποστηρίζοντας επί πλέον ότι και εντός του καθενός από τα είδη αυτά ερμηνείας πρέπει να διακριθούν συγκεκριμένα επί μέρους στάδια.³⁷ Όλες αυτές οι διακρίσεις – και αυτό είναι το κρίσιμο παραπέρα βήμα στην κρίτική ανάλυση του οποίου πρέπει πλέον να επιδοθούμε – συνδέονται με μία εντελώς θεμελιώδη θέση της κρατούσης διδασκαλίας: ότι αναγκαία απεικονίζεται η λογόμενη γραμμική ερμηνεία του νόμου.³⁸

Το τι ακριβώς είναι η γραμμική ερμηνεία είναι ένα ερώτημα στο οποίο ακόμη και εντός της κρατούσης διδασκαλίας δεν δίνεται πάντα ακριβής απάντηση και το οποίο θα μας απασχολήσει εκτενώς στο επό-

37. Όπως τονίσαμε και προηγουμένως, η ποιολογία της χρησιμοποτουμένης ορολογίας είναι μεγάλη αλλά και οι επί μέρους αποκλίσεις στις απόψεις των διαφόρων συγγραφέων σημαντικές. Είχει που οι όλοι φαίνεται να ομοφωνούν είναι η αυτοτέλεια στη συνέχεια. Πέρα από αυτό το είδος ερμηνείας, ενώ όλοι συμφωνούν ότι το πρόβλημα έγκειται στη διαμόρφωση και νοηματική σύνληψη της μειζονος πρότασης του δικανικού συλλογισμού, επικρατεί διαφωνία γύρω από το αν πλέον πρόκειται καν για ερμηνεία, και έτσι πολλοί μιλούν όχι για ερμηνεία *praeter legem* αλλά για *praeter legem* δικαιοπραξία (ή «περαιτέρω διάπασση του δικαίου» έτσι, π.χ., Παπανικολάου, σ. 230 κ.ε.) ή, πάλι, για «νομολογιακά διαπρασμένο δικαίον», την οποία όμως πάλι και αυτοί διακρίνουν από τη δικαιοπραξία *extra legem* (*sed intra ius*) και, βέβαια, και από την ερμηνεία *contra legem*. Κάπως διαφορετικά χητισμοποιεί όμως την ίδια ορολογία ο Αρσεντανός, *Στοιχεία*, σ. 67 κ.ε., 73 κ.ε., 79 κ.ε., και *Εισαγωγή*, σ. 163 κ.ε. Επί της διάκρισης αυτής εν γένει, βλ. πάντως τις κριτικές παρατηρήσεις μας παρακάτω, στο Κεφ. ΙΕ', υπό VI.

38. Όπως θα δούμε, τη θεμελιώδη αυτή θέση αποδέχονται ακόμη και συγγραφείς που έχουν σε ποιά και σημαντικά ζητήματα απομακρυνθεί από την τρέχουσα διδασκαλία, όπως οι Latenz – Canalis.

μενο Κεφάλαιο. Προσωρινά μπορούμε να πούμε ότι είναι η ερμηνεία εκείνη που στρέφεται προς το «εργάσιμα» του νόμου, που εξετάζει δηλαδή τις γλωσσικές εκφράσεις από τις οποίες απαρτίζεται το κείμενο του και επιχειρεί να συλλάβει το κανονιστικό περιεχόμενο της νομοθετικής ρύθμισης μέσω της αποκατωκοποίησης της σημασίας που ένας φυσικός αναγνώστης, χάτοχος της γλώσσας στην οποία έχει συνταχθεί ο νόμος, μπορεί εύλογα να εκλάβει ότι έχει κωδικοποιηθεί από τον συντάκτη του κειμένου με σκοπό να μεταβιβαστεί προς τους αποδέκτες του με τη συμβολική μεσολάβηση αυτής ακριβώς των γλωσσικών εκφράσεων, αναλυόμενων αθροιστικά.

Η εκ μέρους της κρατούσης διδασκαλίας παραχώρηση των μεθοδολογικών πρωτείων στη γραμμική ερμηνεία σημαίνει λοιπόν ότι όχι μόνο ο ερμηνευτής του νόμου πρέπει χροικά να ξεκινά από το κείμενό του ως δεδομένο και αδιαμφισβήτητο *factum brutum* της δικαϊκής ρύθμισης, αλλά και ότι πρέπει μεθοδολογικά να αποδώσει προνομιακό βάρος στη σημασία που βάσει των κοινών γλωσσικών κανόνων οφείλει να εικάσει ότι συνάγεται φυσικά και αβίαστα από τις γλωσσικές εκφράσεις, τις οποίες επέλεξε να χρησιμοποιήσει ο νομοθέτης. Προφανώς η κρατούσα διδασκαλία περί ερμηνείας υπολαμβάνει όχι μόνο ότι έτσι ακριβώς εξασφαλίζεται η πιστότερη δυνατή τήρηση του νόμου αλλά, πριν από αυτό, ότι ακριβώς με το γλωσσικά κωδικοποιημένο νόημα (και, κατ' αρχήν, με τίποτε άλλο) συμπίπτει το κανονιστικό περιεχόμενο του νόμου. Για τον λόγο ακριβώς αυτόν υποστηρίζει περαιτέρω ότι, αν δεν αναχύνουν απευταίες εμπλοκές, η διαλευκάνση αυτή του κανονιστικού περιεχομένου του νόμου μέσω της φυσικής σύνληψης του νοήματος των γλωσσικών εκφράσεων του κειμένου του είναι μεθοδολογικά επάρκής και δεν χρειάζεται τίποτε περισσότερο, έτσι ώστε ο εφαρμοστής του νόμου μπορεί αμέσως να προχωρήσει στην υπαγωγή. Άλλες φορές, ωστόσο, όταν η γραμμική ερμηνεία είναι ανεπαρκής επειδή παρά την εξαρμολγή των κοινών γλωσσικών κανόνων παραμένουν αμφιβολίες, αλλά μόνο τότε, απαιτούνται πρόσθετα ερμηνευτικά βήματα και βοηθήματα για την άρση των αμφιβολιών αυτών και την επιλογή εκείνου του νοήματος που τα περαιτέρω ερμηνευτικά βοηθήματα είναι σε θέση να υποδείξουν ως το αληθές και οριστικό. Αν όμως και πάλι παραμένουν αμφιβολίες επειδή η γραμμική ερμηνεία και τα αναγκαία περαιτέρω ερμηνευτικά βοηθήματα αδυνατούν να υποδείξουν κατὰ πειστικό τρόπο

το ακριβές κανονιστικό περιεχόμενο του νόμου, τότε πλέον διανοίγεται το πεδίο της δικαστικής δικαιοπλασσίας, το οποίο κατά τους περισσότερους συγγραφείς κείται πέραν της ερμηνείας (ή κατ' άλλους αποτελεεί πάντως εντελώς ειδικό και ακραίο είδος ερμηνείας). Ειδικότερα:

i. Η γραμμιατική ερμηνεία αποτελεί την αφετηρία της ερμηνείας, αλλά πολλές φορές και το τέρμα της, εκεί όπου η «φυσική», αβίαστη κατανόηση του κειμένου του νόμου δεν αφήνει την παραμικρή αμφιβολία ως προς το περιεχόμενό του. Τότε, κατά τη θετικιστική ορολογία, η μετάβιβαση του νοήματος, και μαζί του η παράσταση περί του ρυθμιστικού περιεχομένου του νόμου, από τον συντάκτη της νομοθετικής επιταγής στον αποδέκτη της, είναι απρόσκοπτη και έχουμε να κάνουμε με ευχρή περίπτωση. Αν όμως ανακύπτουν αμφιβολίες από την εφαρμογή της, τότε η περίπτωση είναι κατ' αρχήν δυσχερής. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί μία αμφισymία. Όταν γίνεται λόγος για μία περίπτωση την οποία η γραμμιατική ερμηνεία υποτίθεται ότι αναδεικνύει ευχρή, άλλοτε εννοείται μία περίπτωση ευχερώς και τανοητού νόμου (ή κανόνα δικαίου) και άλλοτε εννοείται μία περίπτωση ευχερούς εφαρμογής του. Αν συμβαίνει το πρώτο, τότε ο κανόνας δικαίου αποκλείεται γενικά να εμφανίσει προβλήματα κατανόησης - πράγμα δύσκολο να ισχυριστεί κανείς εκ των προτέρων. Αν συμβαίνει το δεύτερο, τότε η εφαρμογή ενός κανόνα δικαίου ενδέχεται σε ορισμένες περιπτώσεις (τις δυσχερείς) να δυσχεραίνεται λόγω ερμηνευτικών προβλημάτων αποκαλυπτόμενων από αυτές τις ίδιες, ενώ σε άλλες περιπτώσεις (τις ευχερείς) όχι. Έτσι, η ερμηνεία ενός και του αυτού κανόνα μπορεί ως προς ορισμένες περιπτώσεις να εμφανίζεται ευχερής και ως προς άλλες δυσχερής. Ανεξάρτητα πάντως από την αμφισymία αυτή, η κρατούσα διδοσκαλία υποστηρίζει ότι η γραμμιατική ερμηνεία χρησιμοποιεί τόσο στην κατ' αρχήν οριοθέτηση των ευχερών από τις δυσχερείς περιπτώσεις (κανόνων ή εφαρμογών τους) όσο και στην οριστική αντιμετώπιση των ευχερών, οπότε σηματοδοτεί και την περάτωση της ερμηνευτικής εργασίας γενικά, κάτι που συνιστά την πιο οφθαλμοφανή περίπτωση ερμηνείας *intra legem*.³⁹

39. Βλ. ενδεικτικά Αραβαντινό, *Στοιχεία*, σ. 57, 66-67. Koch - Rüßmann, σ. 182. Παπανικολάου, σ. 135-36 (όχι χωρίς κάποιους διαταγμούς ως προς το αν είναι αποκλειστικά η γραμμιατική ερμηνεία που υποδεικνύει ποιές είναι οι ευχερείς περι-

ii. Αλλά και εκεί όπου η περίπτωση αναδεικνύεται δυσχερής επειδή η κατὰ γραμμήμα σημασία του ερμηνευόμενου κανόνα δικαίου καταλείπει αμφιβολίες, η γραμμιατική ερμηνεία εξακολουθεί κατά την κρατούσα διδοσκαλία να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο. Σε μία τέτοια περίπτωση, η βασική περαιτέρω αποστολή της έγκειται στην κατάδειξη της πηγής της δυσχερείας. Συνήθως η πηγή αυτή είναι, και πάλι κατά την κρατούσα διδοσκαλία, γλωσσικές φύσεις: το κείμενο του νόμου χρησιμοποιεί γλωσσικές εκφράσεις όχι μονοσήμαντες, δηλαδή εκφράσεις που παρουσιάζουν τα φαινόμενα είτε της πλυσθημίας είτε της ασπστίας και έτσι επιτρέπουν περισσότερες της μίας ερμηνευτικές εκδοχές. Η γραμμιατική ερμηνεία χρησιμοποιεί τότε και στην καταγραφή όλων αυτών των γλωσσικά υποστηρίξιμων ενλλαδικτικών ερμηνευτικών εκδοχών,⁴⁰ αλλά και χαράσσει τα όρια της ερμηνείας *intra legem*, της οποίας και αποτελεί το πρώτο στάδιο. Ο ερμηνευτής του νόμου πρέπει πλέον να περάσει σε ένα δεύτερο στάδιο της *intra legem* ερμηνείας, επιλέγοντας ένα από αυτά τα καταγεγραμμένα γλωσσικά υποστηρίξιμα νοήματα του νόμου («δυνατά νοήματα», potential meaning, möglicher Wortsinn). Προς τον σκοπό αυτόν προσφύγει σε άλλα, μη γλωσσικής υφής ερμηνευτικά μέσα και βοηθήματα που κατά την κρατούσα διδοσκαλία είναι κατὰ σειρά: ιστορικά στοιχεία σχετικά με τη γένεση του νόμου, κυρίως η βούληση των προσώπων που θεσπίσαν τον νόμο (υποκείμενη-ιστορική ερμηνεία), στοιχεία συστηματικά συναγόμενα από τη θέση που κατέχει ο κανόνας δικαίου στο όλο σύστημα της έννομης τάξης (συστηματική ερμηνεία) ή στοιχεία σχετιζόμενα με τους ειδικούς ρυθμιστικούς σκοπούς στους οποίους μπορεί εύλογα να υποτεθεί ότι αποβλέπει η ερμηνευόμενη διάταξη (τεολογική ερμηνεία). Ως προς την αποκλίσει η ερμηνευόμενη διάταξη (τεολογική ερμηνεία). Ως προς την ακριβή σειρά των παραπέρα αυτών ερμηνευτικών μέσων υπάχουν, όπως θα δούμε στο οικείο σημείο (κεφ. II', υπό III), έντονες διαφορές. Εκείνο που πάντως τονίζει και στο οποίο επιμένει η κρατούσα

πτώσεις). Υπενθυμίζουμε εδώ ότι η κρατούσα διδοσκαλία, στον βαθμό που κρίνει τους μετρητοίς την αρχή *interpretatio cessat in clara*, δεν μπορεί παρά να εννοεί εδώ την ερμηνεία υπό ευρεία έννοια.

40. Βλ. ενδεικτικά Αραβαντινό, *Στοιχεία*, σ. 68, και *Εισαγωγή*, σ. 164. Επίσης, Larenz - Canaris, σ. 143, αλλά και, από τον αγγλόφωνο χώρο, Frederick Schauer, «Formalism», *Yale Law Journal* 97 (1988), 534 μαζί με σημ. 77.

διακρίσεις που εισάγει και τις κατατάξεις που ακολουθεί, ουκ ομνεί, και είναι σε θέματα που θέτουν σε κίνδυνο την ίδια τη θεμελιώδη τους ικανότητα. Τις παραδόσεις αυτές η ίδια εξαμβάλνει, περπύου ως απονομή, μια κριτική ανάλογη μπορεί ωστόσο να δείξει όχι μόνο ότι δεν είναι, αλλά και ότι ενέχουν ακρίβεια και ασυνέπειες ή και αντιφάσεις που κάνουν αναπορεύτη την αναζήτηση διαφορικών απετηρίων. Σε αυτήν την εν των ενδόν κριτική ανάλογη της κρατούσης διδασκαλίας θα μπορούσε προσεχώς στα επόμενα κεφάλαια - στο σημείο αυτό, θα μπορούσαμε στο να διατυπώσουμε ορισμένους κριτικούς υπαινιγμούς ως εισαγωγή σε όσα θα αναπτυχθούν στη συνέχεια.

Τα τέσσερα κύρια ερευνητικά κριτήρια που επιστρατεύει η κρατούσα μεθοδολογική διδασκαλία, δηλαδή οι σημασίες των γλωσσικών εκφράσεων του κείμενου του νόμου, η ιστορία της δημιουργίας του μάλιστα της προέλευσης των συντακτών του, η συστηματική του θέση εντός της εννοιακής τάξης και οι σκοποί που μπορούμε αντικειμενικά να εικάσουμε ότι υπηρξε έχουν βέβαια να επιδειξούν μια μακροχρόνια παράδοση θεωρητικής υποστήριξης και πρακτικής εφαρμογής,⁴⁵ και το πώς είναι να αναλωθεί και αυτές αν σε αυτά πρέπει να προστεθούν και άλλα ή αν πρέπει να χιλιάρει σε επί μέρους σημεία ο τρόπος που η

45. Η διδασκαλία περί ποσίων βλακών ερευνητικών κριτηρίων έχει ως προέλευση της το έργο του μεγάλου γερμανού νομικού του 19ου αιώνα Friedrich Carl v. Savigny, *System des heutigen römischen Rechts*, τόμ. I, Βερολίνου, Velt und Compn, 1840, σ. 212 κ.ε. Ο Savigny δεν αντιλαμβάνεται βέβαια τα τέσσερα ερευνητικά κριτήρια εκτός όπως γίνονται δεκτά σήμερα, καθώς αναφέρεται και σε άλλα στο γερμανικό, το λογικό, το ιστορικό και το συστηματικό στοιχείο της ερμηνείας. Από αυτά το ιστορικό λογικό, έτσι όπως ορίζεται, παρά κάποιες σταθερές της δικαιοσύνης, να το σωθεί ο Savigny, δεν θεωρείται σήμερα αυτοτελές και θα συνδυάζονταν μάλλον με το συστηματικό, ενώ εξ άλλου η κρατούσα διδασκαλία έχει προσφέρει το λεγόμενο τελολογικό κριτήριο, το οποίο καθιερώθηκε μετά από τις θεωρητικές αναδιατάξεις που σημειώθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα υπό την επιρροή του ιστορικού Jhering. Ο Savigny δεν αρνεί την τάχιστα που υπήρξε ιστορικό της «τελολογίας» στοιχείο, το αντιμέτωπο με μεγάλη επιθυμία να επιδείξει θεωρεί ότι θα έθετε σε κίνδυνο την παλαιότητα του νόμου (δυστυχώς που χαρακτηρίζεται και σήμερα την κριτική σε παραδοσιακή διδασκαλία «Αίτια κατά των μερικών στοιχείων της διδασκαλίας» και επισημαίνει, πώς με μεγάλη προσοχή, είναι η χρήση της ιστορίας του νόμου [ή του γένους του νόμου - des Gesetzesgrundes] για την ερμηνεία του νόμου» (ibid., σ. 220).

κρατούσα πρακτική τα αντιλαμβάνεται και τα εφαρμόζει. Το χρίοιο ερώτημα είναι όμως ένα άλλο: αν τα κριτήρια αυτά είναι πράγματι τόσο ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, και ιδίως αν έχει νόημα, αν είναι δηλαδή καν εφικτή, η αυστηρή ιεράρχηση και η προδιαγεγραμμένη σειρά εφαρμογής τους, και αν η κατάταξη και ιεράρχηση τους αυτή διακρίνεται από τη σταδιακή μείωση του βαθμού δεσμευτικότητας του νόμου (ή αύξησης των κινήτων αθέμιτης αποκλειστικής από το ρυθμιστικό περιεχόμενό του) που υποτίθεται ότι συνοδεύει τη διαδοχική εφαρμογή τους. Σε τελευταία ανάλογη, το ερώτημα είναι αν ο συναφής με την κρινόμενη περίπτωση κανόνας δικαίου (ή η διάταξη ή ο νόμος που τον θεσπίζει και τον περιέχει) πρέπει κατά την ερμηνεία του να γίνεται αντιληπτός, πριν από οτιδήποτε άλλο, ως αποκλειστικό και ως προϋπόθεση συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων και ενεργημάτων ή αν εξ αρχής πρέπει να τοχρύνει να θεωρηθεί ως συστατικό στοιχείο του δικαίου, δηλαδή να προσεγγισθεί εξ αρχής ως κρίσιμος ενός ευρέος κανονιστικού πλέγματος που επιτελεί λειτουργίες ρύθμισης και συντονισμού των κοινωνικά σημαντικών συμπεριφορών μας μέσω του επηρεασμού των λόγων προς το πράττειν που ενστερνίζομαστε και ακολουθούμε.

Βασικό γνώρισμα και παραδοχή της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαλίας αποτελεί, όπως είδαμε, το ότι επιλέγει την πρώτη από τις δύο δυνατές οδούς και βασίζεται στη γρημμάτική ερμηνεία του νόμου, προσεγγίζοντάς τον πρωταρχικά ως κείμενο, η κατανομή του οποίου να μπορεί κατ' αρχήν να γίνει κατά έναν «φωτικό» και αξιοστό τρόπο. Πρώτο από αυτόν τον άξονα στρέφονται όλες της οι διακρίσεις και κατατάξεις και εν τέλει και οι μεθοδολογικές της υποδείξεις. Ήδη αυτή η βασική παραδοχή είναι ωστόσο η πρώτη που δεν είναι αυτονόητη και η αμφισβήτησή της δεν μπορεί παρά να έχει σοβαρές επιπτώσεις στην όλη μεθοδολογική διδασκαλία.

Εκκινώντας λοιπόν από αυτήν τη βασική παραδοχή, πρέπει πρώτιστως να αναρωτηθούμε τι ακριβώς είναι η γρημμάτική ερμηνεία. Αληθεύει ασφαλώς το ότι στην καθημερινή μας ζωή επικοινωνούμε συνήθως μεταξύ μας κατά αξιοστό τρόπο και χωρίς να προδιαγράφουμε με ακρίβεια τις λέξεις που χρησιμοποιούμε, και μπορούμε, παρ' όλο ότι τα φωνήεντα μερικών παρανοήσεων ή και πλάνους ασυνεννοησίας δεν είναι σπάνια. Αυτό σημαίνει άραγε ότι όλοι

μιας προβαίνουμε ασυνείδητα σε γραμματική ερμηνεία των λεγόμενων από τους συνομιλητές μας, η οποία και συνήθως αρκεί ώστε να συνάβουμε με ασφάλεια το περιεχόμενο των αμοιβαίων γλωσσικών εκφράσεων μας – πράγμα που να πρέπει επί πλέον να γίνει δεκτό ότι ισχύει απαράλλακτα και στο δίκαιο. Τί ακριβώς είναι λοιπόν η γραμματική ερμηνεία στο δίκαιο, και αληθεύει ότι υπάρχει πράγματι μία «φυσική» εξοικείωση με τη γλώσσα που να κάνει περιττή την περαιτέρω ανάλυση των λόγων για τους οποίους πολλές φορές μάς φαίνεται ότι μπορούμε να συνλάβουμε προβληματίσματα το ρυθμιστικό περιεχόμενο του νόμου; Ένα ενδεχόμενο, αρκετά ισχυρό ώστε να μην μπορεί πάντως να παραιοαμφιβί με την απουσία της του, είναι το εξής: το γεγονός ότι, πολλές φορές, μάς φαίνεται ότι κατανοούμε ορισμένες γλωσσικές εκφράσεις αβίαστα και απροβλημάτιστα μπορεί να οφείλεται στο ότι, κατά τις περιστάσεις και τις εκάστοτε επικαιρικές απαιτήσεις, κρίνεται επεμφανής μία ακρίβεια και κατά προσέγγιση κατανόηση, κάτι που ωστόσο δεν φαίνεται να ισχύει στο δίκαιο, όπου το αλήθεια ακριβείας και σαφήνειας, αλλά και πλήρους θεμελίωσης των εκφερόμενων κρίσεων, είναι πολύ εντονότερο από ό,τι στις συνήθειες συνομιλίας μας με τους άλλους για θέματα του καθημερινού βίου.⁴⁴ Επιβεβαιώνεται έτσι ότι η εξήγηση του γεγονότος ότι ορισμένες φορές φαίνεται να κατανοούμε αβίαστα μία γλωσσική εκφορά δεν είναι γενικά κάτι το απλό και ανόξιο περαιτέρω ανάλυσης – και ακριβή λιγότερο στο δίκαιο. Διότι στην εκδοχή της μη συνειδητής γραμματικής ερμηνείας υπάρχει και μία άλλη, η οποία αποφεύγει να εξηγήσει τη διάκριση ευχρών και δυσχρών περιπτώσεων κατανόησης μέσω της σύνδεσής της προς το υποτιθέμενο προνομιακό αυτό είδος της ερμηνείας. Πράγματι, δεν μπορεί εξ αρχής να αποκλειστεί και πρέπει να εξεταστεί σοβαρά η πιθανότητα, το συχνά ευχρές της κατανόησης να μην οφείλεται στην απουσία ορισμένων πρόσθετων προβληματίστων και δυσχερειών, που απαντούν μόνο σε

44. Κατά τον Nicos Stavropoulos, «Hart's Semantics», στο Jules Coleman (επιμ.), *Hart's Postscript: Essays on the Postscript to The Concept of Law*, Oxford University Press, 2001, σ. 59 κ.ε. (74), το να σταθούμε στις τρέχουσες χρήσεις των γλωσσικών εκφράσεων και τις επιφανειακές συναγωγές που συνδέονται με αυτές είναι μάλλον ανεπαρκές όχι μόνο για την εννοιολογική ανάλυση στο δίκαιο αλλά και στο ότι ποτέ άλλου πέρα από την καθημερινή επικοινωνία.

ορισμένες παρεκκλίσεις και ιδιόρρυθμες περιπτώσεις ανεπάρκειας της γραμματικής ερμηνείας, αλλά στο ότι πρέπει να προσεχιστεί ότι, ενώ υπάρχουν αλλά κοινά σε κάθε κατανόηση και ερμηνεία, των οποίων αρχώς η αντιμετώπιση άλλες φορές να είναι επιφανειακή και απλοϊκή, ενώ άλλες φορές τόσο προφανής ώστε να κάνει και τα δύο να περνούν απαρατήρητα.

Από μια τέτοια διαφορετική αφετηρία, η οποία δεν χρειάζεται εδώ να τελετριωθεί πλήρως αλλά αρκεί προς το παρόν να παρουσιαστεί ως εξαιρετικά σοβαρό ενδεχόμενο που θα ήταν ανεπίτρεπτο να αποκλειστεί εξ υπαρχής, ορισμένα συνεισφέροντα κρίσιμα σημεία της κατανόησης μεθοδολογικής διδασκαλίας και της αντίληψής της περί του ρόλου της γραμματικής ερμηνείας πιάσυν να είναι συντόνισμα και μπορούν να τεθούν υπό ριζική αμφισβήτηση. Πιο συγκεκριμένα:

i. Όπως συνάγεται από τα αμέσως προηγούμενα, το πρώτο που μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση είναι η άποψη ότι η γραμματική ερμηνεία πολλές φορές αρκεί για τη σύνληψη του νοήματος του νόμου, σηματοδοτώντας την αρχή αλλά ταυτόχρονα και το τέλος της ερμηνευτικής εργασίας. Αν όλα τα ερμηνευτικά μέσα είναι εξερισμένα σε κάθε περίπτωση και αρχώς ορισμένα από αυτά συμβαίνει να δίνουν κάποιες φορές απαντήσεις τόσο προφανείς ώστε η εξαγωγή τους να μην γίνεται συνειδητή στον ερμηνευτή, τότε η επάρκεια της γραμματικής ερμηνείας θα είναι απλώς ένα επιφανειακό συμπέρασμα και πάντως η κατάταξη των συναφών περιπτώσεων ερμηνείας του νόμου στην κατηγορία των «ευχρών» θα είναι το εκ των υστέρων αποτέλεσμα και όχι η αφετηρία της μεθοδολογικής ανάλυσης.

ii. Αλλά και εκεί όπου η γραμματική ερμηνεία φαίνεται να μην λύνει οριστικά τα ερμηνευτικά προβλήματα και να μην τελετριώνει την ερμηνεία, οπότε πρέπει, κατά την κρατούσα διδασκαλία, να επιδοτατευθούν προς συμπλήρωσή της τα λοιπά ερμηνευτικά μέσα, δεν φαίνεται καθόλου αυτονόητο ότι η χρήση τους αυτή είναι επικουρική και πρέπει να τεθεί υπό την πρωτοκαθεδρία της γραμματικής ερμηνείας, περιορίζόμενη στην επιλογή ενός από τα «επιφανειακά δυνατά» (δηλαδή από καθαρά λεκτική άποψη υποστηρίξιμα και έτσι ενδεχόμενα) νοήματα. Η υποψία ότι η συνεφαρμογή όλων των ερμηνευτικών μέσων και όχι η πρόταξη και διεξαγωγή της γραμματικής ερμηνείας είναι εκείνη που δημιουργεί την αίσθηση της βεβαιότητας ή της αβεβαιότητας

του ερμηνευτικού αποτελέσματος ενισχύεται από μία παρατήρηση, η οποία φαίνεται να αποκαλύπτει μια βελιδική ασυνέπεια της κρατούσης διδασκαλίας.

Την κρατούσα διδασκαλία (θα έπρεπε πράγματι να προβληματίζει περισσότερο το γεγονός ότι συχνά δημιουργείται η αίσθηση μιάς αωτόματης και απροβλεπτής βελαιότητας ως προς το ακριβές περιεχόμενο του νόμου παρά το γεγονός ότι, από καθαρά «γραμματική» άποψη και χωρίς την πρόσμιξη άλλων στοιχείων, θα έπρεπε να γενώνται αμφιβολίες. Συμβαίνει δηλαδή πολλές φορές, όχι μόνο εκείνο που φαίνεται να λέει με γραμματική σαφήνεια ο νόμος να μας ξενίζει και να μας παρέχει *ex auctoritate* την εντύπωση ότι δεν μπορεί να αποδίδει το πραγματικό κανονιστικό του περιεχόμενο, αλλά και, αντίστροφα, ο νόμος, καθαρά γραμματικά, να μην είναι μονοσήμαντος και παρ' όλα αυτά ορισμένες από τις γραμματικές ενδεχόμενες ερμηνευτικές εκδοχές να μην είναι καθόλου υποστηρίξιμες, επειδή ένα ή περισσότερα από τα κατά γράμμα «δυνατά» νοήματα να είναι κατά προφανή τρόπο εντελώς άσχετα προς τα ρυθμιστικά συμφοραζόμενα, οπότε θα ήταν παιδαριώδες να ασχοληθεί ο ερμηνευτής με αυτό, έστω και προς στιγμή, σε ένα μετέπειτα στάδιο.⁴⁵ Γιατί άραγε σε μια τέτοια περίπτωση η μεθοδολογική ανάλυσή μας να υπολάβει ότι χωρεί αρχικά γραμματική ερμηνεία που υποδεικνύει τα δυνατά νοήματα και ότι απλώς σε ένα ξεχωριστό επόμενο στάδιο παρεμβαίνουν τα λοιπά ερμηνευτικά μέσα και αίρουν τις στιγματικές αμφιβολίες, αντί να πούμε ότι δεν υπάρχουν καθόλου αμφιβολίες επειδή τα μέσα αυτά μας δίνουν προφανείς απαντήσεις που καθιστούν τις λοιπές («γραμμатικές») αναγνώσεις ανέλες και της παραμικρής προσοχής; – αλλά και αντίστροφα: όταν η απάντηση είναι γραμματικά αναμφίβολη, αλλά επίσης προφανής με βάση και τα λοιπά ερμηνευτικά μέσα, γιατί θα πρέπει, κατά την κρατούσα διδασκαλία, να δεχθούμε ότι έχει χωρήσει μόνο γραμματική ερμηνεία και η ερμηνευτική εργασία τερματίζεται χωρίς καθόλου προσφυγή στα λοιπά ερμηνευτικά μέσα; Για ποιόν λόγο το εμπειρικό και μόνο γεγονός της γλωσσικής διαμόρφωσης του κειμένου του νόμου να έχει

τόσο αυτονόητη σημασία ώστε, ενώ κάθε απλώς κατά γράμμα δυνατή σημασία, έστω και η από συστατική άποψη πλ. άσχετη από τη σκοπιά του νομικώς υποστηρίξιμου, μεθοδολογικά να είναι συζητήσιμη ως εμπίπτουσα στην ερμηνεία και μάλιστα στο πλ. θεμελιώδες στάδιό της, ενώ αντίθετα η παραμικρή υποψία υπέρβασης του γραμματικά υποστηρίξιμου νόματος, έστω και νομικά προφανής και αυτονόητη, να θεωρείται αυτονόημα ότι βασίζεται σε άλλη τάξεως εκτιμήσεις που την κατατάσσουν κατ' αρχήν στη διαφορετική περιοχή της δικαστικής δικαιοπλάσας, ως εάν να ήταν προδήλως τέτοια που να απαιτεί υπέρβαση της υποστάμενης νομοθετικής ρύθμισης και συνεπώς να καλεί τον δικαστή σε μία – επικουρική έστω – νομοθέτηση, η οποία να διαφέρει σταδιακά ελαττούμενη νομιμοποίηση ανάλογα με τον βαθμό απομάκρυνσης από το πλ. γράμμα του νόμου;⁴⁶

iii. Οι προηγούμενες παρατηρήσεις και τα ερωτήματα γύρω από τη θέση που η κρατούσα διδασκαλία παραχωρεί στη γραμματική ερμηνεία εγείρουν ένα γενικότερο ζήτημα. Είναι άραγε αλήθεια ότι μπορούμε να ξεχωρίσουμε με απόλυτη διαύγεια το πότε οι αμφιβολίες μας (ή η βελαιότητά μας) γύρω από το τι λέει ο νόμος είναι περιγραφακού-γλωσσικού και πότε είναι κανονιστικού χαρακτήρα. Είναι άραγε ακριβές ότι

46. Μία απάντηση θα μπορούσε να είναι ότι η πρόταξη της γλωσσικής ανάλυσης του κειμένου του νόμου στηρίζεται σε πολιτικούς πρωτίστως λόγους, στην επιδίωξη δηλαδή να λαμβάνεται όσο γίνεται πιο σβάρνι ότι αυτό είναι το επίσημο δεδομένο που ενσωματώνει την απόφαση του πολιτικά κυρίαρχου νομοθέτη και όχι εκτιμήσεις που απλώς εκάθεται ότι κρύβονται πίσω από αυτό και οι οποίες δεν εκφράστηκαν ρητά (για ορισμένες ιστορικές νύξεις προς την κατεύθυνση αυτή, βλ. τις εισαγωγικές παρατηρήσεις στη μελέτη μου «Κείμενο του νόμου και γραμματική ερμηνεία», *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Παύλη*, Αθήνα: Κομιστή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1994, σ. 627 κ.ε.). Την απάντηση αυτή είχε *expressis verbis* διατυπώσει ο Latreuz στη δεύτερη έκδοση της *Methodologie*, σ. 304 («μόνο στο κείμενο του νόμου προσήκει η αυθεντία της νομοθετικής επιταγής»), χωρίο που ωστόσο απάλειφθηκε από τις μεταγενέστερες εκδόσεις του βιβλίου. Και δικαιολογημένα. Διότι η απάντηση αυτή δεν είναι αυτονόητη, και μάλιστα ήδη πριν από την εφαρμογή μιάς γλωσσικής θεωρίας, άρα δεν μπορεί πάντως να είναι *a priori* μεθοδολογική, αλλά και πολιτικοπολιτικά προσάδει σε μία αντίληψη για το δικαιο που, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, εξομολώνει τους κανόνες του με προστάγες («επιταγές») παρά με κανονιστικές ενσωματώσεις και εκφράσεις λόγων προς το πρότερον απευθυνόμενων προς έμφορες πολίτες.

45. Παράδειγμα αποτελεί η έμφραση «απαιτήσεις ακατάσχετες», που απαντά στο άρθρο 464 ΑΚ· επί αυτού, βλ. Π. Σπύρος *Σύνοψη*, σ. 185, και παρακάτω.

οι ευχερείς περιπτώσεις κρίνονται ευχερείς επειδή, τουλάχιστον στην παλαιότητα τους και κατ'αρχήν, δεν έχουμε γλωσσικές αμφιβολίες για το τι ακριβώς λέει το ψάδι κείμενο του νόμου ή, έστω, αν η διάκριση είναι μισοπομπό επαρκής, ότι το να έχουμε κοινωνιακές αμφιβολίες δηγγοργεί εντελώς διαφωρετικής τάξεως προβλήματα από το να έχουμε απλώς γλωσσικές βλάβες του γράμματος του νόμου και μόνο, ή

Εάν τον τής σφαιρικής

ήταν να φανταστεί η προηγούμενη παρατήρησή μας ότι, πρώτον, υπάρχουν περιπτώσεις όπου εκείνο που φαίνεται να έχει μεσολάβηση ο νόμος μάς ξενίζει και παρότι ελέγχει την ανάπτυξη του δεν αποδίδει το πραγματικό κανονιστικό του περιεχόμενο, και, δεύτερον, ότι υπάρχουν περιπτώσεις για τις οποίες είμαστε, και πάλι εξ αρχής, απολύτως βέβαιοι για το κανονιστικό περιεχόμενο (ή έστω, αργητικά, το κανονιστικό αποκλειόμενο από το περιεχόμενο) του νόμου, ενώ από καθαρά γλωσσική άποψη, αν περιουζήμασταν ο' αυτήν, είναι πρόδηλο ότι θα έπρεπε να είχαν συμβαρότατες αμφιβολίες. Αυτό ίσως δεν κλονίζει αυτάγματα και καθολικά τη θεωρητική διάκριση μεταξύ γλωσσικής και κανονιστικής πηγής της βεβαιότητας ή της αμφιβολίας μας για το περιεχόμενο του νόμου, περιορίζει όμως σημαντικά τόσο τον ισχυρισμό περί του πρόσδηλου και γενικά ευδιακρίτου των δύο κατηγοριών αμφιβολίας όσο και την αναγωγή της διάκρισης σε αξίωμα και αφετηρία της υποασδήπτου μεθοδολογικής ανάδυσης του τρόπου θεμελίωσης των νομικών κρίσεων.

Αν ξεχωρίσουμε ριζικά το ερώτημα τί ακριβώς θέει το κείμενο του νόμου ως υπήρ κείμενο από το ερώτημα ποιό είναι το ακριβές κανονι-

47. Η κρατούσα διδασκαλία, που επιμένει στη διάκριση αυτή, δεν την εννοεί απλώς ως διάκριση μεταξύ αμφιβολιών γύρω από τη σημασία των γλωσσικών μέσων που χρησιμοποιούνται προς διατύπωση του κανόνα και αμφιβολιών γύρω από το (κανονιστικό) περιεχόμενο του νομοθετικού κειμένου -μια διάκριση που, εφ' όσον θα ήταν θεωρητικά δυνατή, δεν θα ήταν αναγκαίο να έχει σοβαρές μεθόδολογικές επιπτώσεις για κάποιον που θεωρεί ότι η ερημνεία του δικαίου κινείται ελάχιστα στο κανονιστικό επίπεδο-, αλλά, επί πλέον, ως διάκριση μεταξύ αμφιβολιών γύρω από το τι ακριβώς (διαπιστώνεται) ότι λέει ο νόμος και αμφιβολιών γύρω από το αν αυτό που διαπιστώνεται είναι και κανονιστικά (γρήκα) ορθό. Μόνο με την προσήχη αυτή εξηγείται και η κατάταξη των «κανονιστικών» αμφιβολιών σε μία μεθόδολογικά εντελώς ξεχωριστή περιοχή, εκείνη της δικαστικής δικαιοταξίας.

533

στην περίπτωση του νέου, θεωρούμενος ότι το πρώτο είναι τονό-
μοιο και ενδιαφέρει και περισσότερο, ανθροπογενέ να επιταχύνει
σε ημιόμοιους διατάξεις που αποπροσανατολίζουν από τα εφελκυστικά
που είναι προσημασμένα κείμενα. Δεν έχει υπάρξει νέος να σελήνεται,
ως θεωρητικό ή παρατακτικό κείμενο, αντιστείνοντας για το τι θύμνει το
ντομωτικό κείμενο ως αρχή κείμενο, ή, για την το αντισκείμενο για
το οποίο είναι κείμενο ή, και από τα στοιχεία που το συγκαταστήν ως αρχή
κείμενο γινώσκοντας ενδιαφέροντας (πρόβλημα που υποβλήθηκε δεν απο-
κλείεται να προσεχισθεί το ενδιαφέρον ενός γινώσκοντος της γλώσσας ή
ενός γλωσσολόγου, με τον τρόπο που θα τους ενδιαφέρει και ένα ιστορι-
κό κείμενο ή ένα κείμενο φυσικής επιστήμης) και ότι το σημερινό
στην περίπτωση του θαυμάσιου, διασκεδαστικού από τη σκοπιά της μεθόδου
τήρησης του ή της διάγνωσης μιας παράστασης του, είναι εξ αρχής το
δυνατό, το αληθές καινοτομικό του περιεχόμενο, και όχι το πρώτο, η
διατακτική του διατύπωση ως ενός γλωσσικού δόκιμου.

Πρέπει να το όρισε οι αμφιβολίες μιας που ανακρίττουν κατά την ερώτηση του δικαστή είναι πάντα αμφιβολίες γύρω από το ελ. αρχής κανονιστικό περιεχόμενο του νόμου δεν αποκαλεί να έχουμε διαφορετικών οργάνων αυτού του περιεχόμενου λόγω αμφιβολιών ερμηνευτικών σε κάποια συγκεκριμένη έκφραση που απαντάει μέρος της λεκτικής διατύπωσης μιας από τις εφαρμοζόμενες διατάξεις. Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο αναγκασία ότι έχουμε δύο ξεχωριστά μεθοδολογικά στάδια έρσης τους, ειδη αμφιβολιών και δύο ξεχωριστά μεθοδολογικά στάδια έρσης τους. Συνήθως, ακόμη και οι αμφιβολίες εκείνες που μπορούν να αναθούν στη σημασία συγκεκριμένων γλωσσικών εκφράσεων μιας διατάξης δεν ανακύπτουν κατά τη διάρκεια μιας πρώτης και κανονιστικά απροβλεπτικής ανάγνωσης του κειμένου της διατάξης, ώστε να ακολουθηθεί μία δεύτερη, αυτή τη φορά ηθικοπολιτικά προσανατολισμένη, που να θέτει σε αμφιβολία όχι το τι προκύπτει από το κείμενο αλλά το αν αυτό που ήδη προέκυψε είναι όχι απλώς εύλογο αλλά και ικανό να προσφέρει στην πράξη σε μία νομική χρήση.

Φυσικά δεν αποκαλούνται περιπτώσεις του κατ'εξοχή και με μων ώστε ο αναγνώστης να απορεί, ή και να εξανίσταται, ακόμη και η την απλή ανάγνωση του κειμένου τους - η γλωσσική ικανότητα και η μέριμνα ακριβοδογίας των συγγραφέων των νέμων τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας θα ήταν από μόνο του ένα θέμα αξιοξέχωστης προα-

ματείας. Υπόποτε δεν αποκλείει ωστόσο προκαταβολικά, οι αμφιβολίες μας που εντοπίζονται γύρω από μία γλωσσική έκφραση του νόμου να μην είναι αμφιβολίες *ex proprio* ενδεχομένως και ως γλωσσικές που *ex propria ratione* ανασυντίθενται ενδεχομένως και ως γλωσσικές τις αμφιβολίες μας μπορούν να γεννούν όχι οι τρέχουσες χρήσεις των αντίστοιχων γλωσσικών εκφράσεων, αλλά η μη ικανοποιητική ανταπόκριση του κείμενου μιας διατάξης στις στοιχειώδεις προσδοκίες πόρσης του κείμενου – μη ικανοποιητική όχι μόνο από την άποψη της εμπειρίας μας απέναντί του – μη ικανοποιητική όχι μόνο από την άποψη του εμπειρισμού του περιεχομένου του μετά από ενδελεχή εξέταση όλων των παραμέτρων (*all things considered*), αλλά ήδη από την άποψη της καπιταλιστικής προφάνειας του κείμενου. Ικάνεας νομικός δεν προσεγγίζει ένα νομικό κείμενο με προσδοκίες που να είναι απομονωμένα και περιόπτως γλωσσικές – ή, για να το διατυπώσουμε διαφορετικά: απέναντι στον νόμο τρέφουμε ασφαλώς όλοι ένα αίτημα βεβαιότητας, αυτό δεν σημαίνει ωστόσο ότι από το κείμενό του προσδοκούμε πρωτίτως να μας είναι γραμμатικά και συντακτικά άμειβο ερωτημάτων, αλλά ότι απαιτούμε ο νόμος να έχει περιεχόμενο κανονιστικά εμφανές και συγκροτημένο. Έτσι, η λεκτική του διατύπωση, ως ωμό πραγματικό γεγονός, είναι μάλλον απίθανο να αποτελεί το μεθοδολογικό *primum*, το πρώτο, αυτοτελές, επιδεκτικό απομόνωσης και μοναδικό «χειροπιαστό» δεδομένο του νόμου, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις να μπορεί μάλλον να δώσει την πλήρη και οριστική απάντηση για το κανονιστικό περιεχόμενό του.

iv. Οι προηγούμενες σκέψεις συνδέονται άμεσα και με το ζήτημα του θεμελίου της δεσμευτικότητας του νόμου ή, από την πλευρά του αποδέκτη των νομοθετικών ρυθμίσεων, του στοιχείου που κρίνει την πιστή τους τήρηση. Η άποψη ότι η πιστή τήρηση του νόμου είναι ταυτόσημη με την επίδειξη της συμπεριφοράς εκείνης που προκύπτει από το «γράφμα» του, συμπληρεί δηλαδή με τις πράξεις και παραδείξεις που φάνονται να δηλώνονται με τις γλωσσικές εκφράσεις του κείμενου του προσεγγιζόμενου απομονωμένα και προνομιακά με το «φυσικό» τους νόημα, δηλαδή τη στατιστικά συχνότερη χρήση και σημασία τους, δεν είναι καθόλου ελκυστική. Το νομοθετικό κείμενο λαμβανόμενο καθ'εαυτό, παρ'ότι ασφαλώς θα ήταν ανεπίτρεπτο να παραβλεφθεί η σπουδαιότητά του ως αντικειμενικά δεδομένου συστατικού στοιχείου του ισχύοντος δικαίου, παραμένει κανονιστικά ανενεργό μέχρι να ενωθεί

και με το «πνεύμα» του νόμου, που εκπορεύεται από τις γενικές και τις ειδικές κανονιστικές λειτουργίες του δικαίου. Μπορούμε να διαφωνήσουμε περαιτέρω για το ποιές είναι κάθε φορά οι προσεγγύσεις από τις λειτουργίες αυτές. Εκείνο ωστόσο ως προς το οποίο δεν θα έπρεπε να διαφωνούμε είναι αν θα μπορούσε ποτέ το «γράφμα» του νόμου να μας πει κάτι οριστικό και αποφασιστικό για τους εκπορευόμενους από το δικαίο λόγους προς το πρότερον, τους οποίους πρέπει να λάβουμε υπ'όψη μας στην κοινωνική μας συμβίωση, από μόνο του και χωριστά από το «πνεύμα» του, και αν έχει την παραμικρή αξία να επιδεικνύουμε πίστη σε ωμά κείμενα μάλλον παρά σε ρυθμίσεις που να προκύπτουν, ασφαλώς μέσα από τα κείμενα, αλλά πάντα υπό το φως κανονιστικών αρχών.¹⁸

(1) Οι αυτοί οι ενδοιασμοί εναντίον της κρατούσης μεθοδολογικής διδασκαλίας για την ερμηνεία του δικαίου διατυπώθηκαν εδώ προσωρινά ως υποθέσεις εργασίας και ως απλώς εύλογες απορίες και ενδοιασμοί. Στο επόμενο κεφάλαιο θα στραφούμε συστηματικά προς τη γραμματική ερμηνεία, και ιδίως τον έλεγχο της κρατούσης συναφούς διδασκαλίας, υπό το πρίσμα πρωτίτως των πορισμάτων της φιλοσοφίας της γλώσσας, προκειμένου να επιχειρήσουμε να προσδώσουμε στις υποψίες αυτές μεγαλύτερη σαφήνεια και τεκμηρίωση.

Η προηγούμενη πάντως παράθεση ορισμένων βασικών σημείων όπου η κρατούσα διδασκαλία φαίνεται να εγείρει σοβαρές αμφιβολίες θα πρέπει να έχει αφήσει να διαφανεί ότι τα προβλήματα αυτά δεν έχουν τη ρίζα τους μόνο σε θέματα που αφορούν τη φιλοσοφία της γλώσσας αλλά επίσης, κατ'ακρίβεια μάλιστα πρωταρχικότατα, σε συν-αφορούν τη φιλοσοφία του δικαίου. Η φιλοσοφία της γλώσσας (σε συνδυασμό ιδίως με τη φιλοσοφία του νου) είναι βέβαια αρμόδια για την

48. Η αντιδιαστολή «γράφματος» (*verbum*) και «πνεύματος» (*sententia* ή *mens*, που αποδόθηκε από παλαιότερους έλληνες συγγραφείς και ως «νοός») του νόμου, παρά την αρχική έλλειψη σαφήνειας γύρω από τι ακριβώς είναι ιδίως το δεύτερο από αυτά (που πολλές φορές συγχέονταν με τη νομοθετική *voluntas*), και η εμμονή στην ενόχλητά τους αποτελεί μία –ρητορικής βέβαια αρχικά χρήσεως– οικεία πρακτική μεταξύ των νομικών ήδη από την εποχή των κείμενων των κλασικών ρωμαίων νομομαθών. Βλ., αντί άλλου, την ιστορική μελέτη του Bernard Vonlgis, *La lettre et l'esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique*, Παρίσι, Sirey, 1968, καθώς και Jan Schröder, σ. 150 κ.ε., 236 κ.ε.

εξέταση ερωτημάτων όπως: τί είναι ακριβώς και πώς συνάγεται το νόημα ενός κειμένου, αν η κατά γράμμα σημασία των λέξεων που το απαρτίζουν, μεμονωμένα ή στον συνδυασμό τους, έχει κάποια αυτεπλήρη βεβαιότητα κατά την ανάγνωση του νοήματός του, αν οι ορισμοί των λέξεων και πύο σύνθετων γλωσσικών εκφράσεων που ανειρρίσκονται στα λεξικά αποδίδουν αναγκασία ή απλώς ενδεχόμενα συστατικά στοιχεία των αντίστοιχων εννοιών, αν η συνάφεια των συμπραζόμενων και οι σκοποί της εκφοράς είναι πρόσθετα και συμπληρωματικά στοιχεία του νοήματος του κειμένου ή το συγκεκριίζουν εξ αρχής, αν υπάρχουν κείμενα που να μπορούν να θεωρηθούν απολύτως σαφή από καθαρά γλωσσική σκοπιά, κ.ο.κ.

Πριν όμως από τα ερωτήματα αυτά –και προκειμένου να εκτιμηθεί το τι ακριβώς μπορούμε να προσδοκούμε για την ερμηνεία του δικαίου από τις απαντήσεις που μπορούν να δοθούν σ' αυτά– τίθενται άλλης φύσεως ερωτήματα: Τί σημαίνει για το δικαίο το ότι έχει ως βασική του πηγή τους νόμους και ότι αυτοί είναι καταγεγραμμένοι σε επίσημα κείμενα προσετικά σε όλους; Ποιά επιρροή στην ερμηνεία αυτών των επίσημων κειμένων ασκεί το γεγονός ότι γνωρίζουμε *ex tunc* προτού ερμηνεύσουμε τον νόμο ότι αυτό πρέπει να αντλήσουμε ένα περιεχόμενο συναφές με τον τρόπο *ρήθμισης* συγκεκριμένων κοινωνικών συμπεριφορών και μέσω αυτών της συμβίωσης μας γενικότερα, ότι το ρυθμιστικό περιεχόμενο που αναζητούμε συνίσταται σε ιδιαίτερου λόγου προς το πρῶτον, που αναζητούμε συνίσταται σε ιδιαιτέρους λόγους προς το δεύτερον, τους οποίους καλούμαστε να λάβουμε υπ' όψη μας κατά την ερμηνεία τους οποίους καλούμαστε να λάβουμε υπ' όψη μας κατά την ερμηνεία αυτών των κειμένων το ότι γνωρίζουμε, ήδη προτού την επιχειρήσουμε, ότι τα κείμενα αυτά έχουν θεσπιστεί στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής νομοθετικής διαδικασίας, ότι από αυτά επιδιώκουμε να εξαγάγουμε συγκεκριμένους κανόνες του ισχύοντος δικαίου και ότι οι κανόνες αυτοί προσεγγίζονται και εξαγονται από μία σκοπιά που είναι προστάλμένη σε αρχές δικαίου που εμφανίζουν διφυή –νομικό και ηθικοπολιτικό– χαρακτήρα;

Η βαρύτητα των ερωτημάτων αυτών αναδεικνύεται, μάλλον αόματη μεγαλύτερη αν αναλογιστούμε ότι η τέχνη της μεθοδολογικής διαδικασίας, που προτάσσει την εικόνα ενός κανονιστικού νοήματος αυθεντικά περιλαμβμένου στο κείμενο του νόμου, βασίζεται σε τελεωτικά ανάλογα στην αντίληψη ότι το δικαίο δεν παράγεται διαφορετικά παρά με τη γλωσσική περιένδυση της ρήθμισης που έχει αυθεντικά επιλέξει ο νομοθέτης.⁴⁹ Κατά την αντίληψη αυτή, το βασικό ερώτημα από το οποίο πρέπει να ξεκινήσει ο ερμηνευτής είναι λοιπόν, ποιά ακριβώς είναι η ρύθμιση που συνάγεται από το νομοθετικό κείμενο, τί ακριβώς εννόησε ο νομοθέτης όταν «μίλησε» μέσω του εκάστοτε εξεταζόμενου νομοθετικού κειμένου.⁵⁰ Η προσέγγιση αυτή πάλι όμως να είναι συντόνιση αν ως αφετηρία τεθεί ένα διαφορετικό ερώτημα: ποιά είναι, εν όψει της θεσμικής μας πραγματικότητας, τα συναφή με την περίπτωση αμοιβαία καθήκοντά μας ως προς τα οποία νομιμοποιούμαστε να προσφύγουμε στον εξαναγκασμό; Αν αυτό αποδεχθούμε ως το πρωταρχικό ερώτημα, τότε ευλογοφανέστερο είναι να δεχθούμε επίσης ότι, σε σχέση με τους δύο αυτούς κύλινδρους ερωτημάτων που εχθραμε προηγουμένως, εκείνα του δεύτερου κύλινδρου, δηλαδή τα ερωτήματα της φιλοσοφίας του δικαίου, προηγούνται αυτών του πρώτου, γλωσσικού φιλοσοφίας του δικαίου, και τα αποφορτίζουν από το υπερβολικό βάρος της εναγώνιας ανάγνωσης του ρυθμιστικού περιεχόμενου των νόμων μέσα στις γλωσσικές εκφράσεις που τους συναπαρτίζουν ως κείμενα, λαμβανόμενα καθ' εαυτά.

Με τον τρόπο αυτόν εξάσθεται σημαντικά, επειδή δεν δικαιολογείται ήδη λόγω της φύσεως του δικαίου ως αντικειμένου γνώσης, το αίτημα αυτονομίας της και πρόταξης της κατά γράμμα σημασίας των νομοθετικών κειμένων και προβάλλει εντονότερα ο ολιστικός χαρακτήρας

49. Βλ. στο ζήτημα αυτό όσα είπαμε προηγουμένως στο Κεφ. Η', υπό ΙV, 3, και τους εκεί στη σημ. 42 αναφερόμενους συγγραφείς, που κατακρίνουν την αντίληψη αυτή.

50. Την αντίληψη αυτή έχει αβασάνιστα υιοθετήσει και ο κατά τα άλλα επιφανής φιλόσοφος της γλώσσας (αλλά όχι και του δικαίου) Scott Soames, στις μελέτες του «Toward a Theory of Legal Interpretation», *New York University Journal of Law and Liberty* 6 (2011), 231 κ.ε., και «Deontologicalism: A Post-Originalist Theory of Legal Interpretation», *Fordham Law Review* 82 (2013), 597 κ.ε.

